

Ouderen en maatschappelijke inzet

De betekenis van toenemende arbeidsparticipatie onder ouderen voor de betrokkenheid van ouderen bij politiek activisme, vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen

Koen Breedveld, Mirjam de Klerk en Joep de Hart

Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Raad voor
Maatschappelijke Ontwikkeling

Werkdocument 4

Den Haag, september 2004

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) is de adviesraad van het Kabinet en de Staten-Generaal op het gebied van maatschappelijke participatie en stabiliteit. De RMO adviseert zowel gevraagd als ongevraagd over de hoofdlijnen van beleid. De RMO bestaat uit negen onafhankelijke kroonleden: de heer prof. dr. H.P.M. Adriaansens (voorzitter), mevrouw Y. Koster-Dreese (vice-voorzitter), mevrouw ir. Z.S. Arda, mevrouw prof. dr. J. van Doorne-Huiskes, mevrouw mr. D.A.T. van der Heem-Wagemakers, de heer drs. H.J. Kaiser, de heer prof. dr. W. van Voorden, de heer drs. F. Vos en de heer prof. dr. M. de Winter.

De heer dr. K.W.H. van Beek is algemeen secretaris van de Raad.

Parnassusplein 5
Postbus 16139
2500 BC Den Haag
Tel. 070 340 52 94
Fax 070 340 54 46
rmo@adviesorgaan-rmo.nl
www.adviesorgaan-rmo.nl

Auteursrecht voorbehouden

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004

© Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag 2004

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder toestemming van de auteurs.

Voorwoord

Eind 2003 heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) benaderd met het verzoek een achtergrondstudie te verrichten ter voorbereiding van een advies over ouderen en arbeid dat de Raad binnenkort zal uitbrengen. Uit deze achtergrondstudie zou duidelijk moeten worden in welke mate langer betaald werken van ouderen hen ervan weerhoudt om tijd te investeren in een breed scala aan onbetaalde activiteiten die de maatschappij ten goede komen, zoals politieke participatie, vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen. De RMO wil dit vraagstuk toevoegen aan de lopende discussie over onze verouderende samenleving en de rol van ouderen in de toekomst.

Vooruitlopend op het advies van de RMO verschijnt de achtergrondstudie alvast in de vorm van een werkdocument. Het rapport is geschreven door de SCP-medewerkers Koen Breedveld, Mirjam de Klerk en Joep de Hart. Wij danken hen voor hun inzet.

prof. dr. H.P.M. Adriaansens,
voorzitter

dr. K.W.H. van Beek,
secretaris

Inhoud

1	<i>Inleiding</i>	7
	Noot	13
2	<i>Maatschappelijke inzet</i>	15
2.1	Inleiding	15
2.2	Ontwikkelingen in maatschappelijke inzet 1980-2000	16
2.3	Achtergronden van maatschappelijke inzet	21
2.4	Conclusie	32
3	<i>Tijdsbesteding van ouderen 1980-2000</i>	35
3.1	Inleiding	35
3.2	Verplichte tijd	36
3.3	Persoonlijke tijd	42
3.4	Vrije tijd	43
3.5	Opleidingsniveau en gezinssituatie	48
3.6	Timing	52
3.7	Conclusie	58
4	<i>Maatschappelijke inzet, ouderen en arbeidsdeelname</i>	61
4.1	Inleiding	61
4.2	Literatuur: ouderen en maatschappelijke inzet	62
4.3	Deelname aan maatschappelijke inzet	66
4.4	Tijdsbesteding aan maatschappelijke inzet	80
4.5	Conclusie	85

5	<i>Slotbeschouwing</i>	89
5.1	Inleiding	89
5.2	Samenvatting	90
5.3	De toekomst van maatschappelijke inzet in het perspectief van oudere werkenden	96
	<i>Literatuur</i>	101
	Bijlage A	
	Arbeid, maatschappelijke inzet en etniciteit	111
	Bijlage B	
	Tabellen bij hoofdstuk 4	115
	Bijlage C	
	Tabel bij hoofdstuk 5	118
	<i>Overzicht van uitgebrachte adviezen van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling</i>	121

1 Inleiding

Economie, gezondheid en levensloop

Nederland vergrijst. Anno 2003 bestaat 32% van de bevolking uit 50-plussers en 14% uit 65-plussers. In 2010 zal het aandeel 50-plussers naar verwachting stijgen naar 35% en in 2020 naar 40%.

De veranderende samenstelling van de bevolking kan belangrijke consequenties hebben voor de maatschappij. In economisch opzicht is van belang dat als gevolg van de vergrijzing het aandeel 'inactieven' in de samenleving toeneemt ten koste van het aandeel 'actieven'. Het CBS geeft deze verhouding onder andere weer als de 'demografische druk' (verhouding tussen enerzijds het aantal 20-64-jarigen, personen in de werkzame leeftijd, en anderzijds het aantal 0-19-jarigen en 65-plussers). Anno 2003 staan er tegenover iedere 100 personen in de werkzame leeftijd 62 personen die niet meer of nog niet werkzaam zijn. Anno 2020 zou de demografische druk oplopen naar 70, om zijn piek te bereiken in 2040, als er tegenover iedere 100 potentieel actieven 85 – naar leeftijd – inactieven staan.

Met de vergrijzing dreigt zo een scheefgroei tussen het aandeel zelfverdieners en het aandeel personen dat van hen, via private of publieke overdrachten, financieel afhankelijk is. Als gevolg van deze scheefgroei dreigen de AOW en het pensioenstelsel, maar ook de gezondheidszorg, onbetaalbaar te worden. Deze dreiging wekt des te meer bevreemding in het licht van de gestegen levensverwachting en de verbeterde gezondheid onder ouderen. Steeds vaker rijst de vraag of het nog wel wenselijk en zinvol is om te blijven vasthouden aan de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar, ooit door Bismarck aan de einde van de negentiende eeuw vastgesteld.

Aan het begin van het nieuwe millennium werden deze vragen nog acuter toen de aandelenkoersen, na jaren van aanhoudende koersstijgingen, een zware

terugval doormaakten. Stond de CBS-koersindex eind 2000 nog op 897, eind 2002 was de index gedaald naar 462 (eind 2003: 486). De beurswaarde van de aan de Amsterdamse aandelenmarkt genoteerde bedrijven was daarmee in een bestek van amper twee jaar tijd bijna gehalveerd. Pensioenfondsen die in de gloriejaren van de aandelenmarkt veel geld hadden belegd in risicodragende fondsen, zagen hun financiële reserves in gevaar komen.

In de jaren negentig liep ook het aantal arbeidsongeschikten sterk op. Een groeiend aandeel van deze arbeidsongeschikten heeft te kampen met psychische klachten, waaronder het gevoel *burnout* te zijn (LISV 1998; Houtman et al. 2004; RMO 2002). Ook steeg in die periode het aandeel mensen dat arbeid en zorg combineert. Deze 'taakcombineerders' hebben het drukker, en voelen zich drukker, dan mensen die zich alleen op arbeid of alleen op zorg concentreren (Breedveld en Van den Broek 2001). Ook omdat mensen later beginnen met werken en/of gezinnen te stichten, ballen veel verplichtingen zich tegenwoordig samen in één bepaalde levensfase, het zogenaamde 'spitsuur in het leven' (Knulst en Van Beek 1990). Een 'levensloopbenadering' zou ertoe kunnen bijdragen dat arbeidsverplichtingen weer meer gelijkmatig verdeeld worden over de biografie. In de drukke levensfase zou men dan minder uren werken en daaraan voorafgaand of daarop aansluitend meer uren. De druk op het spitsuur in het leven zou zo kunnen afnemen, en daarmee wellicht ook het aantal gevallen van arbeidsongeschiktheid in verband met psychische klachten en burnout.

Samengevat kan worden gesteld dat van verschillen kanten, als onderdeel van een levensloopbenadering van arbeid, tijd en inkomen, bepleit wordt dat ouderen langer werkzaam blijven. Een hogere arbeidsparticipatie onder ouderen zou recht doen aan veranderde leefsituaties, en zou van betekenis kunnen zijn voor zowel de financiering van oudedagvoorzieningen als voor het welzijn van drukbezette werkenden.

Veronderstellingen

Een levensloopbenadering heeft daarmee op het eerste oog veel weg van een win-winsituatie. Drukbezette mensen krijgen het rustiger, het aandeel werkenden stijgt en de pensioenaanspraken lopen terug. De weg richting een betere spreiding van taken over het leven is echter bezaaid met voetangels en klemmen. Zonder uitpuittend te willen zijn, noemen we hier drie impliciete, veelal ongetoetste veronderstellingen die ten grondslag liggen aan een dergelijke benadering.

Een eerste impliciete veronderstelling is dat er bij werknemers en werkgevers interesse en bereidheid bestaat om op de eerdergenoemde wijze – eerst minder uren werken, daarna langer doorwerken – over arbeidsparticipatie na te denken.

Een tweede impliciete veronderstelling is dat een dergelijke verschuiving van wat feitelijk 'inactiviteitsrechten' zijn (pensioenen, verlofregelingen), zich in een solide financieel stelsel laat organiseren (daarbij voorbijgaand aan mogelijke struikelblokken als de voorfinanciering van verlof en de fiscale en juridische problemen bij de inzet van pensioenmiddelen voor verlofregelingen).

Een derde impliciete veronderstelling in de levensloopbenadering zit in het begrippenpaar 'actief-inactief'. In het discours over veranderingen in de bevolkingsopbouw en de levensloop wordt dit onderscheid gelijkgesteld aan het onderscheid tussen werkenden en niet-werkenden. Niet-werkenden worden geacht niet meer actief te zijn in de maatschappij (vgl. Laeyendecker en Veerman 2004: 148). Cijfers uit het Tijdsbestedingsonderzoek van SCP en partners (Van den Broek en De Haan 1999; Breedveld en Van den Broek 2001; De Klerk en Breedveld 2002) maken echter duidelijk dat de ouderen van tegenwoordig hun tijd niet alleen achter de geraniums slijten. Met de gestegen levensverwachting en verbeterde gezondheidspositie, en geholpen door de veelal ruimhartige uittreddingsrechten van de jaren tachtig en negentig, behoren ouderen steeds meer tot een maatschappelijk bijzonder actieve bevolkingsgroep

(Van Middelkoop en Breedveld 2004). In vergelijking met enkele decennia geleden zijn ouderen meer aan sport gaan doen, gaan ze vaker uit, begeven ze zich in toenemende mate op het internet en vormen ze stilaan de belangrijkste doelgroep voor gedrukte media (het laatste overigens meer omdat anderen het hier laten afweten dan dat de ouderen op dit vlak nu zoveel actiever zijn geworden). In aansluiting hierop zijn het ook steeds vaker ouderen die betrokken zijn bij vrijwilligerswerk. In 1980 waren het al de 50-64-jarigen die de meeste tijd besteedden aan vrijwilligerswerk. In de decennia daarna is het belang van ouderen voor het vrijwilligerswerk alleen nog maar toegenomen. Waar de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk bij de bevolking onder de 35 jaar tussen 1980 en 2000 sterk terugliep, bleef die bij de groep 50-64-jarigen op hetzelfde niveau en was er bij de groep 65-plussers zelfs sprake van een stijging in de tijd besteed aan vrijwilligerswerk (De Hart en Breedveld 2001; Engelen 2004).

Vraagstelling

Het feit dat vrijwilligerswerk in toenemende mate steunt op de inzet van ouderen doet de vraag rijzen wat de gevolgen zullen zijn van een toenemende arbeidsparticipatie van ouderen voor het vrijwilligerswerk van de toekomst (zie ook Remery et al. 2000; Henkens en Van Solinge 2003; Casey 2003). Deze vraag is relevant omdat analyses van het eerdergenoemde Tijdsbestedingsonderzoek duidelijk maken dat werkenden minder aan vrijwilligerswerk doen en zich daarbij minder langdurig inzetten dan personen die niet werkzaam zijn (De Hart en Breedveld 2001: 71). Uitgebreidere analyses maken duidelijk dat die negatieve relatie tussen deelname aan vrijwilligerswerk enerzijds en verplichtingen anderzijds ook blijft staan als rekening wordt gehouden met andere factoren (Dekker en De Hart 2003). Hoewel zeker niet de enige factor en wellicht ook niet de meest belangrijke (Knulst en Van Eijck 2002) vormt druk zijn met een betaalde baan wel degelijk een factor bij het besluit om tijd te besteden aan vrijwilligerswerk. Op basis van de huidige kennis is echter niet echt duidelijk hoe belangrijk de factor tijdsdruk is voor in het bijzonder de groep ouderen – de ‘old soldiers’ van het vrijwilligerswerk (Knulst en Van Eijck 2002).

Gelet op het maatschappelijke belang van vrijwilligerswerk (alsmede andere vormen van maatschappelijke participatie) en de verwachte toename van het aandeel werkende ouderen, heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gevraagd een achtergrondstudie te verrichten naar genoemde derde, impliciete veronderstelling van een levensloopbenadering: hoe inactief zijn ouderen eigenlijk? De achtergrondstudie maakt deel uit van een advies dat de RMO op een later tijdstip over dit onderwerp zal uitbrengen. In overleg met de opdrachtgever is besloten de volgende vragen in het onderzoek centraal te stellen:

- 1 Hoe ziet de (vrije)tijdsbesteding van ouderen (50-69 jaar) er in het algemeen uit, en wat is hierin de afgelopen decennia (1980-2000) veranderd?
- 2 Wat is onder ouderen de relatie tussen maatschappelijke inzet (deelname en bestede tijd) en de arbeidsdeelname/-duur?
- 3 In welk opzicht verschilt deze relatie tussen diverse groepen ouderen?

Met 'maatschappelijke inzet' wordt in deze studie bedoeld op vier activiteiten die met elkaar gemeen hebben dat ze een bepaalde tijdsinzet vergen, dat ze niet tegen betaling worden verricht (behoudens wellicht een onkostenvergoeding) en dat ze in meer of mindere mate ten goede komen aan bepaalde maatschappelijke groeperingen, de leden van het eigen huishouden uitgezonderd.

De vier bedoelde activiteiten zijn:

- lokaal en politiek activisme;
- vrijwilligerswerk;
- informele hulp;
- zorg voor (klein)kinderen.

Het huishoudelijk werk en de verzorging van thuiswonende kinderen maakt hiervan in principe geen deel uit, evenmin als het lidmaatschap van verenigingen en associaties.¹

Opzet onderzoek en rapport

In het onderzoek wordt specifiek gekeken naar de groep 50-69-jarigen. De reden hiervoor is dat de arbeidsdeelname van 70-plussers bijzonder laag is. Uit

cijfers van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) van het CBS blijkt dat anno 2002 3% van de 70-74-jarigen werkzaam was (mannen 5,1%, vrouwen 1,5%; incl. personen die 1-11 uur per week werken; in cijfers voor de groep 75-plussers voorziet de EBB niet). Onder de groep 65-69-jarigen ligt de arbeidsdeelname al iets hoger (7%). Het maatschappelijk debat over de arbeidsdeelname van ouderen lijkt zich primair te concentreren op de verhoging van de arbeidsdeelname onder de groep 50-69-jarigen. Gezien de maatschappelijke weerstand tegen het ophogen van de pensioengerechtigde leeftijd, lijkt een verandering in de arbeidsdeelname van de groep 70-plussers vooralsnog niet waarschijnlijk. De vraag hoe realistisch het is te veronderstellen dat de arbeidsparticipatie van ouderen inderdaad zal toenemen – en welke maatregelen genomen zouden moeten worden om dit doel te bereiken – valt overigens buiten het bestek van deze studie.

Voor beantwoording van de gestelde vragen is gebruikgemaakt van een combinatie van literatuurstudie en secundaire analyse van bestaande data. In de literatuurstudie is bezien wat er bekend is over de deelname van ouderen aan vormen van maatschappelijke inzet en over de relatie met arbeidsdeelname en -duur (onder jongeren en ouderen). Voor de daaropvolgende empirische analyses is hoofdzakelijk gebruikgemaakt van de SCP-surveys Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) en Culturele Veranderingen (CV), en het Periodiek Onderzoek Leefsituatie (Pols) van het CBS.

Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt eerst een schets gegeven van de langetermijnontwikkelingen in de diverse onderscheiden vormen van maatschappelijke inzet. Aansluitend wordt in hetzelfde hoofdstuk verslag gedaan van een literatuurstudie naar de relatie tussen arbeidsdeelname en -duur, en maatschappelijke inzet (in het algemeen, niet specifiek voor ouderen). In hoofdstuk 3 worden de ontwikkelingen in de (vrije)tijdsbesteding van ouderen geschetst over de periode 1980-2000. In het vierde hoofdstuk wordt nader ingegaan op de relatie tussen arbeidsdeelname/-duur onder ouderen en

maatschappelijke inzet (deelname, tijdsbesteding). In hoofdstuk 5 staat een samenvatting van de bevindingen en worden de conclusies gepresenteerd.

Noot

- 1 Er valt te discussiëren over de vraag in welke mate activiteiten met een evidente sociale kleur als het onderhouden van sociale contacten of samen/in verenigingsverband sporten ook niet activiteiten vormen met een maatschappelijke meerwaarde, en als zodanig zouden moeten worden meegenomen in een analyse als de onderhavige. Hier is dat echter niet gebeurd. Voor het onderhouden van sociale contacten geldt dat deze niet evident, of althans niet direct, ten goede komen aan een specifieke maatschappelijke groepering. Voor het lidmaatschap van verenigingen geldt hetzelfde. In aanvulling daarop kost het lidmaatschap van verenigingen sec ook weinig tot geen tijd, wat de relatie met veranderingen in de arbeidsdeelname en -duur minder evident, of althans minder rechtstreeks, maakt (zonder te beweren dat er hoegenaamd geen relatie bestaat tussen arbeidsdeelname/-duur en lidmaatschap van verenigingen). Bij de beschrijving van ontwikkelingen in maatschappelijke inzet en van de tijdsbesteding van ouderen zal overigens wel worden ingegaan op de sociale contacten die ouderen onderhouden.

Verder is het in de literatuur over informele hulp ook niet ongewoon om de tijd die personen besteden aan het verzorgen van al dan niet hulpbehoevende huisgenoten tot de informele hulp te rekenen (Timmermans 2003). Waar deze zorg deel uitmaakt van de definitie van informele hulp, is deze wel meegenomen (dit is het geval in hoofdstuk 4).

2 Maatschappelijke inzet

2.1 Inleiding

Vooruitlopend op de hoofdstukken 3 en 4, waarin de focus speciaal op ouderen is gericht, wordt in dit hoofdstuk een impressie gegeven van de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet tijdens de afgelopen decennia (§ 2.2) en van wat uit de literatuur bekend is over verschillen in maatschappelijke inzet tussen diverse bevolkingsgroepen (§ 2.3).

Bij de beschrijving van de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet (§ 2.2) passeren de vier in hoofdstuk 1 onderscheiden uitingsvormen (politieke participatie, vrijwilligerswerk, verlenen van informele hulp en zorg voor kleinkinderen) één voor één de revue. We concentreren ons steeds op de periode sinds ongeveer 1980 en beperken ons omwille van de vergelijkbaarheid tot de bevolking van 18 jaar en ouder. Het gaat in deze paragraaf om het algemene beeld.¹ In de hoofdstukken 3 en 4 zullen meer specifieke analyses worden uitgevoerd, toegesneden op de betekenis van betaalde arbeid voor de leeftijdsgroep die in dit onderzoek centraal staat (50-69-jarigen).

Bij de verkenning van de verschillen in maatschappelijke inzet tussen bevolkingsgroepen (§ 2.3) staat het onderscheid werkenden en niet-werkenden centraal. Dit onderscheid wordt in de context geplaatst van verschillen naar andere achtergrondkenmerken (zoals geslacht, opleidingsniveau, gezinssituatie). Over de maatschappelijke participatie van minderheden zijn op dit moment nog geen landelijk representatieve gegevens beschikbaar. De paar lokale onderzoeken die licht werpen op de participatie van allochtonen met betrekking tot maatschappelijke inzet, gaan bovendien niet in op de vraag die in dit onderzoek centraal staat, namelijk de relatie tussen arbeid en maatschappelijke inzet (onder allochtonen). Om die reden is in dit hoofdstuk verder geen aandacht voor de etnische achtergrond van burgers. Bevindingen ten aanzien van de betrokkenheid van etnische minderheden bij maatschappelijke inzet zijn apart verwoord in bijlage A. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf waarin de belangrijkste conclusies zijn vermeld (§ 2.4).

2.2 Ontwikkelingen in maatschappelijke inzet 1980-2000

Politieke participatie

De serie Nederlandse kiezersonderzoeken (NKO) geeft het meest betrouwbare beeld van de ontwikkeling in de politieke participatie op de lange termijn (tabel 2.1). Er valt geen afname van de politieke participatie over de hele lijn waar te nemen, wel een verschuiving. Die laat zien dat de bereidheid zich in te zetten voor institutionele politieke activiteiten (via een politieke partij of in het kader van verkiezingscampagnes) is geslonken, maar dat het participatierepertoire van de Nederlandse burger in de achterliggende decennia duidelijk is verbreed. Voor deelname aan acties of demonstraties zijn Nederlanders vandaag de dag ontvankelijker dan in de jaren zeventig.

Tabel 2.1: Politieke participatie bevolking van 18 jaar en ouder (1977-1998, in procenten)

	1977	1981	1986	1989	1994	1998
is lid van een politieke partij	9	9	8	6	6	4
deelname aan de verkiezingscampagne:						
een raambiljet of verkiezingsbord thuis opgehangen	10	–	–	–	3	3
gesprekken met anderen gevoerd om hen over te halen op een bepaalde partij te stemmen	14	–	–	–	18	14
aan een politieke partij geld gegeven speciaal voor haar verkiezingsactiviteiten	6	–	–	–	3	2
een verkiezingsvergadering, -bijeenkomst of -forum bezocht	5	–	–	–	2	1
activiteiten: ^a						
contact met een minister of Tweede-Kamerlid	5	6	7	9	5	7
contact met een burgemeester, wethouder of raadslid	17	13	13	20	13	20
een politieke partij ingeschakeld	4	6	6	9	6	6
een organisatie ingeschakeld	8	11	8	17	9	10
de media ingeschakeld	5	7	5	9	8	10
meegedaan aan een handtekeningenactie	39	43	42	57	51	62
meegedaan met een actiegroep of demonstratie	10	15	19	28	24	25
politieke participatie: enige activiteit los van handtekeningenacties ^b	43	45	47	54	51	52

a Gevraagd wordt naar het ooit wel eens deelgenomen hebben aan activiteiten die worden geïntroduceerd als mogelijkheden om te protesteren tegen wat in de Tweede Kamer gebeurt.

b Lidmaatschap van een partij, deelname aan de campagne en/of enige andere activiteiten met uitzondering van de deelname aan handtekeningenacties. Voor de jaren 1981-1989 is niet de deelname aan afzonderlijke campagneactiviteiten bekend, maar wel het aantal campagneactiviteiten waaraan is deelgenomen.

Bron: NKO (1977-1998; gewogen resultaten; tabel ontleend aan: Dekker en De Hart 2000: 90)

Vrijwilligerswerk

De tweede vorm van maatschappelijke inzet die in dit rapport centraal staat is het vrijwilligerswerk. Vrijwilligerswerk is volgens een op dit moment algemeen aanvaarde definitie werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald ten behoeve van anderen (andere mensen, een organisatie en/of de samenleving) wordt verricht. Het beschikbare onderzoek levert geen eensluidende conclusies op over de ontwikkeling van het percentage vrijwilligers onder de bevolking. Schattingen van het huidige aantal vrijwilligers in ons land lopen uiteen van drie tot vijf miljoen deelnemers (Dekker en De Hart 2001). Het Tijdbestedingonderzoek (TBO) van het SCP en partners laat een abrupte daling daarin zien voor de tweede helft van de jaren negentig. Drie andere surveys waarin geïnformeerd is naar vrijwilligersactiviteiten bevestigen dit beeld niet. Zij suggereren eerder een opvallende stabiliteit door de jaren heen, al lijken de CBS-onderzoeken voor de meest recente jaren wel op een kentering te wijzen.

Op basis van de diverse CBS-leefsituatieonderzoeken biedt tabel 2.3 een overzicht van de sectoren waarin vrijwilligers actief zijn. Sport is daarvan de grootste. De sector sport, hobby en cultuur geeft al enige tijd een daling te zien in het percentage vrijwilligers. Een en ander sluit aan bij uitkomsten uit de serie Verenigingsmonitoren van NOC*NSF, waaruit naar voren komt dat de kaderproblematiek de grootste zorg is van sportverenigingen en dat de helft van de sportverenigingen met een tekort aan vrijwilligers kampt (Nuijten, Lucassen en Van Kalmthout 2004).

Tabel 2.2: Vrijwilligerswerk in diverse jaren, volgens uiteenlopende onderzoeken (percentage en uren), bevolking van 18 jaar en ouder

Culturele Veranderingen (CV)		1993	1994	1995	1996	1997	1998	2000	2002	
% vrijwilligers		28	26	30	29	27	27	29	33	
gem. uren door vrijwilligers per week		6,5	6,6	6,9	6,6	6,8	5,6	7,0	6,4	
Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)		1990		1995		2000				
% vrijwilligers vlg. vragenlijst	40			46				32		
% vrijwilligers vlg. dagboek	29			32				26		
gem. aantal uren door vrijwilligers per week (dagboek)	5,2			4,9				4,7		
CBS Leefsituatieonderzoeken (DLO/POLS)		1989	1992	1993	1997	1998	1999	2000	2001	2002
		42	40	41	46	44	45	45	43	42
Geven in Nederland					1996	1999	2000	2002		
% vrijwilligers										
minstens één keer in voorafgaande 12 maanden					36		35	37	43	
minimaal maandelijks					29		24	25	30	
gem. aantal uren door vrijwilligers per maand					15,0		12,4	12,5	18,0	

Bron: Schuyt (*Geven in Nederland* 2003); SCP (TBO, CV); CBS (DLO/POLS)

Tabel 2.3: Deelname aan vrijwilligerswerk bevolking van 18 jaar en ouder (1980-2002, in procenten)

	1980	1983	1986	1989	1993	1997	2002
totaal actief in georganiseerd verband	45	42	42	42	41	43	42
<i>waarvan op terrein van:</i>							
politiek, arbeid en levensbeschouwing	15	14	13	14	12	13	12
politiek	3	2	2	2	2	1	1
arbeidsorganisatie	6	4	4	4	3	4	3
levensbeschouwelijke groep	11	9	9	10	8	9	9
sport, hobby en cultuur	29	25	25	25	23	21	20
sportvereniging	16	16	16	14	14	12	12
hobbyvereniging	17	10	11	9	8	5	4
culturele vereniging ^a	8	9	8	8	7	5	5
jeugdwerk en school	12	14	14	13	12	13	11
jeugdwerk	4	5	4	4	4	4	5
school ^b	10	10	11	9	9	9	8
andere organisaties	10	8	8	7	7	8	7

a Zang, muziek, toneel.

b Oudercommissie, schoolbestuur, werken in bibliotheek, leesmoeder e.d.

Bron: Leefsituatiesurveys (1980-1986), Doorlopend Leefsituatieonderzoek (1989-1993), Permanent Onderzoek leefsituatie (1997-2002) (CBS) (gewogen resultaten)

Informele hulp

Informele hulp – ook wel mantelzorg genoemd – heeft betrekking op hulp die vrijwillig en onbetaald wordt gegeven. Het gaat daarbij om de steun aan iemand uit het sociale netwerk, een verschil met vrijwilligerswerk dat in georganiseerd verband wordt gegeven. Volgens de Leefsituatieonderzoeken van het CBS ligt het percentage informele hulpverleners iets boven het percentage vrijwilligers, volgens de reeks onderzoeken Culturele Veranderingen (CV) ligt dit percentage er iets onder en zijn er meer vrijwilligers dan hulpverleners. Ongeveer een kwart tot een derde van de volwassenen is in de informele hulp actief. Beide onderzoeken laten sinds 1997 een stijging zien in het percentage participanten. De cijfers uit de onderzoeken Culturele Veranderingen duiden echter voor de periode na 1997 wel op een daling in het aantal uren hulp onder de degenen die hulp verstrekken (van gemiddeld 6,5 uur per week in 1997 naar 4,7 uur² in 2002).

Tabel 2.4: Verlenen van informele hulp, bevolking van 18 jaar en ouder (1989-2002, in procenten)

	1989	1993	1995	1997	2000	2002
% deelnemers volgens DLO en POLS ^a	29	–	–	31	35	35
% deelnemers volgens Culturele Veranderingen ^b	–	24	25	20	24	27
uren door deelnemers volgens Culturele Veranderingen ^b						
1-3 uur	–	62	55	52	57	60
4 uur of meer	–	38	45	48	43	40
gemiddelde	–	5,4	4,9	6,5	5,5	4,7

a Onbetaalde hulp aan anderen buiten eigen huishouden zoals aan zieken, burenen, familie, vrienden en bekenden (deze hulp in de vier weken voorafgaand aan dit onderzoek gegeven).

b De vraag die aan de respondenten werd voorgelegd luidde: 'Hoeveel uur gemiddeld per week biedt u kosteloos hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of burenen?' Als deelnemers gelden zij die gemiddeld minstens één uur per week aan informele hulp besteden.

Bron: Doorlopend Leefsituatieonderzoek (1989-1993), Permanent Onderzoek Leefsituatie (1997-2002 (CBS, gewogen resultaten), Culturele Veranderingen (SCP)

Zorg voor kleinkinderen

De afgelopen decennia is de arbeidsdeelname onder vrouwen belangrijk gestegen. Onder invloed hiervan groeide het aanbod en het gebruik van formele kinderopvangvoorzieningen. Nog steeds geeft echter een groot deel van de ouders er de voorkeur aan de zorg voor hun kinderen in de informele

sfeer te regelen, deels vanwege de kosten, deels vanwege de grotere mate van flexibiliteit (SCP&CBS 2002; Breedveld en Van den Broek 2003). In dat kader wordt de toenemende arbeidsparticipatie onder oudere vrouwen veelal met enige zorg bekeken, omdat daarmee de pool van mogelijke kinderverzorgers kleiner wordt terwijl de behoefte juist stijgt (Remery et al. 2000).

Cijfers over de mate waarin grootouders zich laten inzetten voor de zorg voor hun kleinkinderen zijn schaars.³ Op basis van een lokaal Utrechts onderzoek uit 1999 onder 445 ouders met kinderen komen Remery et al. (2000) tot de conclusie dat in 41% van de gezinnen sprake is van opvang door de ouders (veelal van de moeder) en bij 22% van opvang door schoonouders. Opvang door grootouders zou daarmee, gerekend naar het aandeel gezinnen dat daarvan gebruikmaakt, de meest gebruikte vorm van opvang zijn. In uren gemeten is het kinderdagverblijf echter van groter belang (gemiddeld 20 uur per week, tegen 7 uur per week voor opvang door grootouders).

Het Utrechtse onderzoek biedt geen representatief beeld van de situatie in Nederland. Evenmin biedt het mogelijkheden om ontwikkelingen in de tijd te schetsen. Uitkomsten uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners bieden die mogelijkheid wel, zij het dat de uitkomsten ruimte laten voor interpretatieverschillen. In het dagboekje in dit onderzoek kunnen respondenten aangeven of ze tijd hebben besteed aan de verzorging van kinderen. Hierbij is in het midden gelaten of dat de eigen kinderen betreft (al dan niet thuiswonend), dan wel de kinderen van anderen (kleinkinderen, kinderen van vrienden of familie, kinderen uit de buurt). Om die reden geven de data voor gezinnen met thuiswonende kinderen geen goed beeld van de mate waarin volwassenen betrokken zijn bij de zorg van kinderen die niet thuiswonend zijn. Voor volwassenen zonder thuiswonende kinderen bieden de data die mogelijkheid wel, met als kanttekening dat uit het onderzoek niet blijkt wat de relatie is van de respondenten tot de betreffende kinderen, anders dan dat de kinderen niet in hetzelfde huis woonachtig zijn. Het kan dus inderdaad om de zorg voor kleinkinderen gaan, maar evengoed om zorg voor de kinderen van vrienden of

buren, of zelfs om de zorg voor de eigen kinderen, voorzover die elders wonen (zoals na een scheiding⁴). Met dit voorbehoud kan worden geconstateerd dat in 2000 ongeveer een vijfde van de 50-plussers⁵ zonder thuiswonende kinderen, in een doorsnee werkweek in oktober in zijn of haar vrijetijd gemiddeld 5,5 uur per week besteedde aan de zorg voor elders wonende kinderen ('kleinkinderen'; tabel 2.5). Deze percentages zijn ten opzichte van 1980 niet wezenlijk veranderd. Wel nam het tijdsbeslag van de zorg beduidend toe.

Tabel 2.5: Zorg voor kinderen buiten het eigen huishouden naar leefsituatie, in uren per week en in procenten deelnemers (1980-2000, bevolking van 50 jaar en ouder)

	1980	1990	2000
% deelnemers	20	21	21
uren gemiddeld door deelnemers	2,6	3,8	5,6
uren gemiddeld (deelnemers en niet-deelnemers)	0,5	0,8	1,2

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

2.3 Achtergronden van maatschappelijke inzet

Tot nu toe is in algemene termen gesproken over de maatschappelijke inzet van de Nederlanders. Niet iedere Nederlander participeert echter in dezelfde mate. In deze paragraaf worden uiteenlopende bevolkingscategorieën met elkaar vergeleken en uiteenlopende participatievormen in verband gebracht met een aantal persoons- en achtergrondkenmerken, waaronder arbeidsdeelname en -duur. In het tweede deel van de paragraaf zullen we deze relaties waar mogelijk kwantificeren. Daaraan vooraf gaat een korte uiteenzetting van de theorievorming over de relatie tussen arbeid en vrijetijd(sbesteding).

Arbeid en vrije tijd

Zowel het wetenschappelijk onderzoek naar als de beleidsmatige aandacht voor de relatie tussen arbeid en vrije tijd kent een lange traditie. Begin twintigste eeuw zorgde de invoering van de 'acht-uren-dag', gekoppeld aan bezorgdheid over de invulling van de beschikbaar gekomen extra vrije tijd door arbeiders, voor de nodige aandacht voor deze relatie (zie Beckers en Mommaas

1990 voor een overzicht). Medio twintigste eeuw was die bezorgdheid aanmerkelijk geluwd, maar stimuleerde de invoering van de vrije zaterdag tot nieuwe kennisvergarig op dit terrein (CBS 1965; Wippler 1968). Visioenen van een 'leisure society' vormden in de jaren zeventig de aanleiding voor een zoektocht naar de betekenis van arbeid voor de identiteitsvorming en van de inhoud van de arbeid voor de vrijetijdsbesteding (Parker 1976). In de jaren tachtig was het de hoge werkloosheid die zorgde voor de nodige interesse in de relatie tussen arbeidstijd en vrije tijd (Knulst en Schoonderwoerd 1983; Knulst 1989; Engbersen 1990), midden jaren negentig gevolgd door de discussies over de gevolgen van de flexibilisering van arbeids- en winkeltijden (zie Breedveld 1999 voor een overzicht).

In aanvulling hierop is er de afgelopen jaren veel belangstelling geweest voor de thematiek van de stijgende tijdsdruk. Een groot deel van die publicaties (Schor 1991; Gershuny 2000; in Nederland Peters 2000) gaat specifiek over de vraag of we het inderdaad drukker krijgen en zo ja, wat daarvan dan de achtergrond is. Aandacht voor mogelijke gevolgen van de toegenomen drukte voor de tijdsbesteding aan specifieke vrijetijdsactiviteiten (media, sociale contacten, sport, vrijwilligerswerk, hobby's, cultuur, uitgaan) is er echter niet of nauwelijks. Evenmin is dat het geval bij het onderzoek naar de verklaring van gevoelens van burnout en psychische vermoeidheid, en de mogelijke rol die tijdsdruk daarin speelt (Zuzanek en Veal 1999; Houtman et al. 2000; RMO 2002; Moens 2002; Breedveld en Van den Broek 2004).

In de discussies over tijdsdruk zijn de gevolgen daarvan voor de tijdsbesteding aan uiteenlopende vrijetijdsactiviteiten dus onderbelicht gebleven. De theoretische logica om die relatie te bestuderen ligt in het feit dat een dag nu eenmaal maar 24 uur heeft. Wie meer tijd besteedt aan de ene activiteit, houdt minder tijd over voor een andere activiteit. Tijd is dus een hulpbron, of zoals Geldof (2001) het stelt een vorm van kapitaal, een tijdskapitaal. Beide begrippen – hulpbron en kapitaal – zijn te plaatsen in de theorievorming van de (enige jaren geleden overleden) Franse socioloog Bourdieu (1989). Degenen die diens

kapitaalbegrip als 'hulpbron' vertalen, situeren de omgang met tijd nadrukkelijk in het perspectief van de rationeel handelende actor (zie Wippler 1968; Ganzeboom 1988; Knulst 1989). Anderen betwisten deze interpretatie, en stellen dat dit een verenging is van Bourdieus denken over de totstandkoming van sociaal handelen. Veeleer dan door rationele overwegingen zou het handelen door routines worden gedreven, routines die op hun beurt weer zijn gebaseerd op duurzaam verankerde cognitieve schemata of 'habiti' (Beckers en Van der Poel 1990; Breedveld en Van den Broek 2003).

De implicaties van dit verfijnde theoretische onderscheid voor de praktijk van het onderzoekswerk zijn echter niet erg groot. De twee hier onderscheiden stromingen maken veelal gebruik van overeenkomstige onderzoeken en onderzoeksmethoden, en hanteren deels dezelfde begrippen (zoals het leefstijl-begrip). Vanuit beide hoeken wordt ook betoogd dat tijd weliswaar een hulpbron of kapitaal vormt, maar niet de enige. De beschikking over tijd vormt een noodzakelijke maar nog niet een voldoende voorwaarde voor vrijetijdsbesteding (vgl. Huysmans, De Haan en Van den Broek 2004). Sedert de eerste studies op dit terrein is duidelijk dat de inhoud van de vrijetijdsbesteding vooral samenhangt met opleidingsniveau, maar verder ook met kenmerken als sekse, leeftijd, gezinssituatie, leerervaringen eerder in het leven (cohort), en in mindere mate inkomen.⁶ De precieze relatie tussen enerzijds de tijd besteed aan een vrijetijdsactiviteit en anderzijds de hoeveelheid beschikbaar vrijetijd (c.q. de arbeidsdeelname-/duur) verschilt daarbij naargelang het type activiteit (en deels ook naargelang de tijdstippen waarop die tijd beschikbaar komt; zie Knulst en Schoonderwoerd 1983).

Het merendeel van de studies suggereert inderdaad dat er een relatie bestaat tussen arbeidsdeelname-/duur c.q. tijdsdruk⁷ en vrijetijdsbesteding, maar dat die relatie in kracht beperkt is en doorgaans minder sterk dan bijvoorbeeld de relaties met opleidingsniveau (vgl. Wippler 1968; Ganzeboom 1988). Moens (2003) vond bijvoorbeeld zwakke relaties tussen tijdsdruk enerzijds en een gejaagde en 'omnivore' vrijetijdsbesteding (positief) en televisiekijken (negatief)

anderzijds. Huysmans, De Haan en Van den Broek (2004) rapporteren negatieve relaties tussen werkzaamheid en tijdsbesteding aan gedrukte en audiovisuele media, en positieve relaties met het onderhouden van sociale contacten.

Meer specifiek kijkend naar maatschappelijke participatie vond Casey (2003) een zwak verband tussen arbeidsdeelname van ouderen en tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk. De extra vrije tijd van gepensioneerden gaat vooral op aan tijd-vullende bezigheden als televisiekijken en huishoudelijke en zorgtaken (vgl. Moens (2003) en Elchardus et al. (2001) voor vergelijkbare conclusies uit het werklozenonderzoek van de jaren tachtig). Timmermans et al. (2001) vonden hoegenaamd geen relatie tussen arbeidsdeelname/-duur en hulp aan chronisch zieken of aan terminale patiënten. Wel constateren zij dat drukbezette hulpverleners zich in de nodige bochten moeten wringen om de hulp te kunnen blijven verlenen. Dat zij blijven doorgaan met hulpverleners waar andere drukbezette mensen stoppen met vrijwilligerswerk, vormt een indicatie voor het feit dat persoonlijke betrokkenheid een factor vormt in de keuze om tijd te besteden aan maatschappelijke inzet. Schellingerhout (2003) vond echter dat werkenden en niet-werkenden wel van elkaar verschillen in intensiteit van verleende informele hulp, maar niet in participatiegraad. De Klerk (2003) liet zien dat vrouwen met een volledige baan minder vaak informele hulp geven dan vrouwen die niet of in deeltijd werken, maar dat het verschil wegvalt als rekening wordt gehouden met andere kenmerken zoals leeftijd en het kennen van een langdurig zieke. De bevindingen van Elchardus et al. (2001) wijzen op een curvilineair verband, waarbij de 'sociale participatie' eerst toeneemt met de arbeidsdeelname/-duur – een effect dat Elchardus c.s. in navolging van Marks de tijdsvermenigvuldigingsfactor⁸ noemen – om bij een toenemende tijdsdruk alsnog af te nemen. Knulst en Van Eijck (2002) constateren dat de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk wel afneemt naarmate mensen het drukker hebben, maar dat niet de toenemende drukte maar cohortvervanging de drijvende kracht is achter dalende cijfers in vrijwilligerswerk. Ook Putnam (2000) komt in zijn studies tot de conclusie dat de door hem waargenomen daling in 'sociaal kapitaal' (waar Putnam uiteenlopende activiteiten onder schaarst als vrijwilligers-

werk, bij elkaar op visite gaan en gaan stemmen) primair een gevolg is van anders geprogrammeerde generaties, en secundair van aspecten van tijdsdruk (deels veroorzaakt door de concurrentie van televisietijd).

Samengevat lijkt er overeenstemming te bestaan over het feit dat tijd een noodzakelijke maar niet een voldoende voorwaarde vormt voor de verklaring van verschillen in de vrijetijdsbesteding. Bijgevolg wordt wel vaak een relatie gevonden tussen arbeidsdeelname/-duur en vormen van vrijetijdsbesteding, maar blijkt die relatie niet altijd even sterk te zijn. De meeste onderzoeken beperken zich overigens tot een onderzoek naar de relatie tussen arbeid-tijdsdruk en één, op zijn hoogst twee verschillende vrijetijdsactiviteiten – veelal vrijwilligerswerk in combinatie met televisiekijken.

In het resterend deel van deze paragraaf geven we met behulp van de eerder in dit hoofdstuk geraadpleegde onderzoeken Culturele Veranderingen (CV)⁹ van het SCP een kwantitatief beeld van de verschillen in maatschappelijke inzet tussen uiteenlopende leeftijd- en bevolkingsgroepen, waaronder werkenden en niet-werkenden. We doen dit, evenals in de vorige paragraaf, voor de diverse eerder onderscheiden dimensies van maatschappelijke inzet, met uitzondering van de zorg voor 'kleinkinderen' (voor de groep onder de 50 jaar immers niet een erg belangrijke, en deels ook onduidelijke categorie).

Politieke participatie

In de reeks CV-onderzoeken is bij politieke participatie een onderscheid gemaakt naar de deelname aan respectievelijk een collectieve actie (op lokaal of bovenlokaal niveau) en een inspraakprocedure (beide: in de voorgaande twee jaren; zie tabel 2.6). De verschillen zijn doorgaans gering. Mannen, hoger opgeleiden en kerkgangers participeren relatief vaak, jongeren daarentegen weinig. Ouderen of werkenden nemen geen aparte positie in.

Tabel 2.6: Deelname aan collectieve acties en inspraakprocedures naar achtergrondkenmerk, bevolking van 18 jaar en ouder (1993-2002, in procenten)

	collectieve actie ^a			inspraakprocedure		
	1993	1997	2002	1993	1997	2000
totaal	34	33	36	15	14	14
18-34 jr	32	28	29	12	9	8
35-50 jr	39	37	39	19	16	16
50-plussers	30	32	38	16	15	18
werkt 15 uur of meer per week	38	34	37	18	16	15
werkloos of arbeidsongeschikt	35	37	41	18	14	19
anders	30	30	34	13	10	12
man	36	36	40	19	18	17
vrouw	32	30	33	12	10	12
laag opleidingsniveau	23	24	25	8	7	10
midden	36	33	34	15	13	13
hoog opleidingsniveau	43	41	42	24	21	21
gemeente > 400.000 inwoners	29	30	33	18	18	11
100.000-400.000	39	32	39	17	14	17
gemeente < 100.000	34	33	36	14	13	14
geen kerklid of kerkganger	34	32	35	15	13	13
nominaal kerklid ^b	28	30	35	13	12	14
kerkganger ^b	40	38	42	18	16	16

- a Heeft u zich de afgelopen 2 jaar wel eens samen met anderen actief ingespanssen voor een kwestie die landelijk of nationaal van belang is of die betrekking heeft op wereldproblemen als vrede en armoede?', respectievelijk: '(idem) voor een kwestie die van belang is voor uw gemeente, voor een bepaalde groep in de gemeente of voor uw buurt?'
- b Kerkganger: gaat minstens één keer per maand ter kerke; nominaal kerklid: is lid maar gaat minder dan één keer per maand.

Bron: SCP (Culturele Veranderingen in Nederland 193-2002 (mondeling); ongewogen resultaten)

Vrijwilligerswerk en informele hulp

Nederlanders van 50 jaar en ouder en regelmatige kerkgangers blijken met betrekking tot vrijwilligerswerk en informele hulpverlening tot de twee meest actieve bevolkingssegmenten behoren (tabel 2.7). Bij vrijwilligerswerk speelt opleidingsniveau een belangrijke rol, bij informele hulp sekse. Bij de groep werklozen/arbeidsongeschikten is het participatieniveau de afgelopen tien jaar aanmerkelijk verhoogd. Tussen 1993 en 2002 zijn duidelijk meer 50-plussers actief geworden in het vrijwilligerswerk en in de informele hulpverlening.

Tabel 2.7: Deelname aan vrijwilligerswerk en informele hulpverlening naar achtergrondkenmerk bevolking van 18 jaar en ouder (1993-2002, in procenten)

	vrijwilligerswerk ^a			informele hulp ^b		
	1993	1997	2002	1993	1997	2002
totaal	28	27	33	24	20	27
18-34 jr	22	20	23	18	12	19
35-50 jr	36	31	34	29	24	26
50-plussers	27	30	40	24	24	32
werkt 15 uur of meer per week	29	23	30	22	16	24
werkloos of arbeidsongeschikt	24	27	36	21	23	29
anders	29	31	38	25	24	31
man	29	29	34	20	16	24
vrouw	28	25	32	27	24	29
laag opleidingsniveau	21	20	28	22	20	30
midden	32	29	31	25	20	27
hoog opleidingsniveau	32	32	37	24	21	25
gemeente > 400.000 inwoners	18	17	27	26	19	21
100.000-400.000	27	27	32	20	18	27
gemeente < 100.000	31	29	35	24	21	28
geen kerklid of kerkganger	23	21	26	22	17	23
nominaal kerklid ^c	28	24	32	21	19	30
kerkganger ^c	42	45	58	31	28	38

- a De vraag die aan de respondenten werd voorgelegd luidde: 'Hoeveel uur gemiddeld per week verricht u vrijwilligerswerk, dat wil zeggen: onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging?' Als deelnemers gelden zij die daaraan gemiddeld minstens één uur per week besteden.
- b Hier was de vraag: 'Hoeveel uur gemiddeld per week biedt u kosteloos hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of burens?' Als deelnemers gelden zij die gemiddeld minstens één uur per week aan informele hulp besteden.
- c Kerkganger: gaat minstens één keer per maand ter kerke; nominaal kerklid: is lid maar gaat minder dan één keer per maand.

Bron: SCP (Culturele Veranderingen in Nederland 1993-2002 (mondeling); ongewogen resultaten)

Combinaties van kenmerken stapsgewijs

Tot dusver zijn de diverse bevolkingscategorieën apart van elkaar geanalyseerd. Maar mensen zijn niet alleen man of vrouw, jong of oud. Ze zijn een vrouw met een bepaalde positie op de arbeidsmarkt, een jongere met een bepaalde opleiding en kerkelijke betrokkenheid of als inwoner van een grote stad werkzaam in een betaald beroep. Zoals kan worden afgeleid uit figuur 2.1 en 2.2¹⁰ (en verderop ook uit tabel 2.8) kunnen zulke combinaties van kenmerken

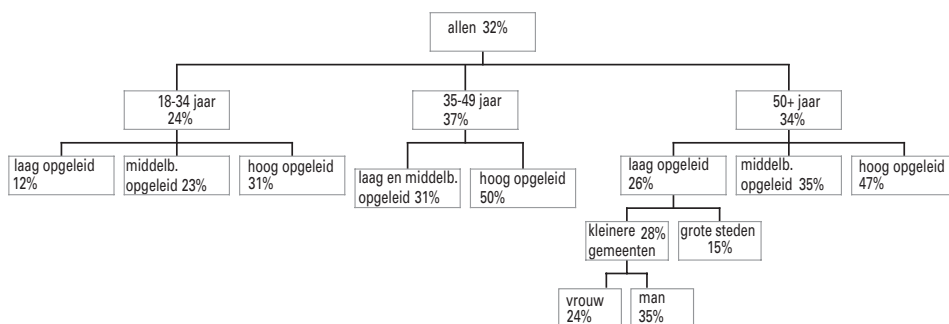
gepaard gaan met grote participatieverschillen, die uit het zicht blijven als alleen vanuit de afzonderlijke kenmerken wordt gekeken. De figuren tonen voor de (gewogen) combinatie van gegevens uit Culturele Veranderingen 2000 en 2002 resultaten van zogeheten CHAID-analyses. Daarin worden op puur statistische gronden stapsgewijs opdelingen gemaakt in groepen die op een bepaald kenmerk, hier de deelname aan vrijwilligerswerk respectievelijk informele hulp, zo veel mogelijk verschillen. Alle in de eerdere tabellen genoemde kenmerken en het onderzoeksjaar werden opgenomen. Om te beginnen zijn steeds drie leeftijdsgroepen onderscheiden (18-34 jaar, 35-49 jaar en 50 jaar en ouder). Vervolgens is gekeken welke kenmerken significante verschillen opleveren binnen deze groepen, waarbij de interesse hier in het bijzonder uitgaat naar de laatstgenoemde groep. Omdat de analyses voor deelname aan collectieve acties en aan inspraakprocedures sterk overeenkomstige resultaten te zien geven, zijn in figuur 2.1 en 2.2 (en in tabel 2.8) alleen de uitkomsten van de analyses van deelname aan collectieve acties weergegeven.

Figuur 2.1 laat zien dat laagopgeleide jongeren beduidend minder actief zijn in collectieve acties dan hoogopgeleiden van middelbare leeftijd en ook dan hoogopgeleide 50-plussers. Ook in deze analyse blijkt dat de participatie van jongeren achterblijft bij die van oudere bevolkingsgroepen. Bij jongeren en ouderen blijkt een hoger opleidingsniveau gepaard te gaan met een grotere deelname. Onder laagopgeleide ouderen speelt ook de woonomgeving een rol: in kleinere gemeenten zijn laagopgeleide ouderen beduidend actiever, en dat geldt dan vooral voor de mannen. Het onderscheid tussen werkenden en niet-werkenden blijkt in deze analyses, op deze wijze gemeten, niet de meest determinerende factor te zijn, in geen van de drie onderscheiden leeftijdsgroepen.

Uit figuur 2.2 blijkt dat jongeren niet alleen wat betreft collectieve acties achterblijven bij ouderen, maar ook in het vrijwilligerswerk. Bij alle leeftijdsgroepen vormt kerkelijke betrokkenheid de belangrijkste differentiërende factor in de deelname aan vrijwilligerswerk; steeds zijn kerkgangers aanzienlijk actiever dan 'randleden' (ook wel: nominale leden, zie tabel 2.7) of buitenkerkelijken. Bij de

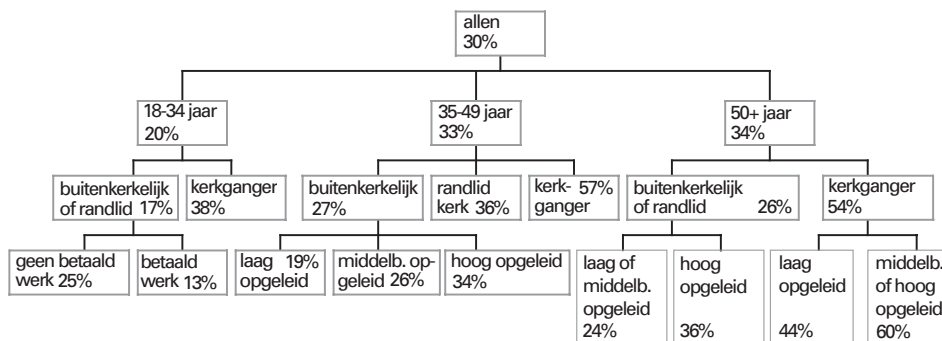
oudste leeftijdsgroep is daarnaast het opleidingsniveau van belang, waarbij een hoger opleidingsniveau verbonden is met duidelijk meer vrijwillige inzet. Voor de 50-plussers levert de arbeidspositie geen grote verschillen op (i.t.t. buitenkerkelijke jongeren). De twee extremen in deze leeftijdscategorie zijn de laag- of middelbaar opgeleide niet-kerkse groep en de middelbaar of hoogopgeleide kerkgangers: van de eerste is 24% als vrijwilliger actief, van de tweede 60%. Het al dan niet werkzaam zijn blijkt alleen bij de jongste leeftijdsgroep (18-34 jaar) van belang voor de deelname aan vrijwilligerswerk.

Figuur 2.1: Verscheidenheid in de deelname aan collectieve acties (combinaties van groepen uit tabel 2.6)

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 2000, 2002)

Figuur 2.2: Verscheidenheid in de deelname aan vrijwilligerswerk (combinaties van groepen uit tabel 2.7)

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 2000, 2002)

Een soortgelijke analyse voor de deelname aan informele hulp bracht nauwelijks differentiërende kenmerken aan het licht, reden waarom hiervan geen aparte figuur is opgenomen. Wel blijkt, anders dan bij collectieve acties of bij vrijwilligerswerk, geslacht bij elke leeftijdsgroep de allesoverheersende bron van verschillen te zijn. Jong of oud, steeds zijn vrouwen vaker actief in de informele hulp dan mannen. Net als bij de eerdere twee participatievormen blijkt het al dan niet hebben van een betaalde werkkring een ondergeschikte rol te spelen in de deelname aan informele hulp.

Combinaties van kenmerken tezamen

Tot besluit van deze paragraaf zijn in tabel 2.8 wederom verschillen geanalyseerd in de deelname aan collectieve acties, de deelname aan vrijwilligerswerk en het geven van informele hulp. In de tabel keren de sociaal-demografische kenmerken uit de eerdere tabellen 2.6 en 2.7 terug. Het verschil met deze tabellen is dat nu, door middel van een logistische regressieanalyse, steeds gecorrigeerd wordt voor elkaar kruisende invloeden (in de figuren 2.1 en 2.2 gebeurde dat ook al, maar dan minder verfijnd). Enige uitleg is hier op zijn plaats.

Dat 50-plussers vaker vrijwilligerswerk doen dan jongere leeftijdsgroepen kan uiteraard te maken hebben met het feit dat de groep 50-plussers andere kenmerken heeft dan de jongere groepen. Ook is het mogelijk dat er verschillen zijn tussen bijvoorbeeld werkende en niet-werkende ouderen of oudere vrouwen en oudere mannen. Met behulp van genoemde logistische regressieanalyse kan met dat soort verschillen rekening worden gehouden. De uitkomsten van een dergelijke analyse worden weergegeven door middel van zogenoemde odds ratio's (of relatieve kansenverhoudingen). Een 'odds ratio' is minimaal 0 en heeft geen maximum. Is zij groter dan 1 dan duidt dit op een positieve samenhang met het betreffende kenmerk (ofwel oververtegenwoordiging van mensen met dat kenmerk onder collectieve actievoerders of vrijwilligers). Is de coëfficiënt kleiner dan 1 dan is er sprake van een negatieve samenhang (ofwel ondervertegenwoordiging).

In het bovenste deel van de tabel gaat het om de gemiddelde effecten over alle jaren. Zo blijkt dat 50-plussers gemiddeld vaker vrijwilliger zijn (in de tabel is de odds ratio bij deze groep 1,2). Dit verschil verdwijnt echter (zie de volgende twee kolommen, het wegvallen van het '*'-teken geeft weer dat er geen sprake meer is van een significant verschil) als ook rekening wordt gehouden met andere achtergrondkenmerken zoals arbeidspositie, geslacht, opleidingsniveau en kerkgang (de gecorrigeerde odds ratio van werkenden is dan 0,9 en niet langer significant).

Tabel 2.8: Achtergronden en ontwikkelingen bij drie participatievormen tussen 1993 en 2002, gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen^a

	collectieve actie		vrijwilligerswerk			informele hulp			
2002 (i.p.v. 1993)	1,0	0,9	1,0	1,2**	1,0	0,9	1,2**	1,1	1,3
50 jr of ouder (i.p.v. 18-49 jaar)	1,0	0,8	0,9	1,2*	0,8	0,9	1,1	0,9	1,0
werkt > 15 uur (i.p.v. anders)	1,1	1,1	1,2	0,9	0,9	1,0	0,9	0,9	1,0
vrouw (i.p.v. man)	0,8**	0,8**	0,9	0,9	0,9	0,9	1,4***	1,4***	1,5***
hoger opgeleid (i.p.v. lager)	1,7***	1,7***	1,6***	1,5***	1,5***	1,3**	1,0	1,0	1,0
kerkganger (i.p.v. niet)	1,4***	1,4***	1,5***	2,9***	2,9***	2,3***	1,7***	1,7***	1,6***
<i>Interactie-effecten:</i>									
50 jr of ouder in 2002 (i.p.v. 50+ in 1993)		1,5**	1,4*		1,9***	1,8***		1,5*	1,4
werkt > 15 uur in 2002 (i.p.v. idem in 1993)			0,9			0,9			0,9
vrouw in 2002 (i.p.v. vrouw in 1993)			0,9			1,0			0,9
hoger opgeleid in 2002 (i.p.v. in 1993)			1,1			1,2			0,9
kerkganger in 2002 (i.p.v. in 1993)			0,9			1,6*			1,0

a Significantie: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Bron: Culturele Veranderingen 1993 en 2002

In het onderste deel van de tabel gaat het om veranderingen in de effecten in 2002 in vergelijking met 1993. Zo blijkt dat er voor de hele bevolking de afgelopen tien jaar geen statistisch significante veranderingen te zien zijn wat betreft de drie participatiewijzen.

Vrouwen zijn gemiddeld vaker actief in de informele hulp, hoger opgeleiden nemen vaker deel aan vrijwilligerswerk en collectieve acties, kerkgangers participeren meer in alledrie de participatievormen. Wat betreft de geringe rol van betaalde arbeid moet worden bedacht dat deze hier nogal rudimentair is geme-ten (personen die meer dan 15 uur per week werken zijn vergeleken met de rest van de bevolking). In hoofdstuk 4 zal gedetailleerder op de betekenis van betaalde arbeid worden ingegaan.

De 50-plussers zijn vaker betrokken bij vrijwilligerswerk, maar dat is te herlei-den tot hun grotere deelname daaraan in 2002. Met betrekking tot de thema-tiek van dit rapport is voorts het onderste deel van de tabel het interessantst. Daaruit blijkt dat de stijging in de deelname aan collectieve acties en de infor-mele hulpverlening voornamelijk is terug te voeren op de toegenomen partici-patie van 50-plussers – geslacht, arbeidspositie, opleiding en kerksheden zijn hierop niet van invloed geweest. Vanuit de vraagstelling van dit rapport is dit een belangrijke constatering. Wat betreft het verrichten van vrijwilligerswerk speelt daarnaast alleen kerkgang nog een rol, maar blijft de grotere deelname van ouderen overheersend.

2.4 Conclusie

Ons land is (net als de Scandinavische landen) op basis van internationale enquêtes wel betiteld als een brede *civil society*. Nederlanders zijn massaal aangesloten bij maatschappelijke organisaties en met Zweden en Noorwegen telt Nederland van alle Europese landen het hoogste percentage vrijwilligers. Blijkens de meeste surveys vertoont de bereidheid tot deelname aan het vrij-willigerswerk over de langere termijn gezien bovendien een opvallende stabili-teit, al geven enkele onderzoeken (het Tijdbestedingsonderzoek van het SCP, de serie Leefsituatieonderzoeken van het CBS) voor de meest recente jaren tekenen van teruggang te zien. Wat betreft de informele hulpverlening lijkt het percentage deelnemers niet af te nemen, wel de tijd die zij steken in hun hulp-verlening. Op het terrein van de politiek valt een accentverlegging waar te nemen van beperking tot electorale en op de gevestigde politiek gerichte activi-

teiten naar een breder activisme. Ook daar kan niet een algehele teruggang in de participatiebereidheid geconcludeerd worden.

De uitkomsten suggereren dat er maatschappelijke ontwikkelingen zijn die positief uitwerken op de participatie en ontwikkelingen die deze negatief lijken te beïnvloeden. De stijging van het opleidingsniveau is een stimulerende factor, de bereidheid wordt echter geremd door de ontkerkelijking. De vergrijzing is geen remmende factor. Integendeel, van alle geanalyseerde sociale categorieën is juist bij ouderen de duidelijkste toename waar te nemen in de deelname aan diverse vormen van maatschappelijke participatie.

De analyse maakt verder duidelijk dat de arbeidsdeelname (15 uur of meer) geen significant verband houdt met de deelname aan de drie hier onderscheiden aspecten van maatschappelijke inzet. Elders gerapporteerde analyses van de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk duiden overigens wel op een relatie met tijdsdruk (Dekker en De Hart 2003). De uren die worden vrijgemaakt voor het vrijwilligerswerk houden eerst en vooral verband met het tijdsbeslag van dagelijkse verplichtingen. Oud of jong, vrijwilligers die geperst zitten in een strak tijdschema, vanwege de vele arbeidstaken, huishoudelijke en onderwijstaken waarvoor zij zich gesteld zien, blijken geneigd aanzienlijk te bezuinigen op de uren die vrijgemaakt worden voor het vrijwilligerswerk (zie Schellingerhout 2003 voor vergelijkbare conclusies over informele hulp).

Ouderen zijn in de afgelopen decennia onmiskenbaar maatschappelijk actiever geworden. Combinaties van uiteenlopende sociaal-demografische kenmerken zijn verbonden met forse verschillen in maatschappelijke deelname. Maar bij het vrijwilligerswerk en de deelname aan collectieve acties geven 50-plussers van alle bevolkingscategorieën (oud of jong, man of vrouw, lager of hoger opgeleid) de sterkste verschuivingen in participatieniveau te zien. Vanuit het perspectief van de participatie bestaat er dus alle reden om bijzondere aandacht aan de positie van ouderen te besteden. In hoofdstuk 3 gebeurt dit allereerst via een analyse van de tijdsbesteding door ouderen.

Noten

- 1 Voor gedetailleerdere besprekingen en een behandeling van de ontwikkelingen per maatschappelijke sector wordt verwezen naar eerdere publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau waarin uitgebreid is ingegaan op de verschuivingen (o.a. Dekker 1999; Dekker en De Hart 2003; SCP 1998, 2000 en 2002). Daar zijn de veranderingen ook over een langere periode beschreven.
- 2 Omdat de meetmethoden onderling verschillen, wijkt dit aantal uren af van cijfers die in de hoofdstukken 3 en 4 worden genoemd, en van de cijfers die zijn gebaseerd op het TBO.
- 3 Door het SCP zijn in 2004 gegevens verzameld over behoefte, verlangens en gebruik van opvangmogelijkheden, waaronder grootouders. Deze gegevens komen echter pas later dit jaar beschikbaar.
- 4 Zoals gezegd valt de mogelijkheid dat het hier de zorg voor de eigen kinderen betreft, die bijvoorbeeld vanwege een scheiding elders woonachtig zijn, niet uit te sluiten. Nadere analyse leert echter dat het aandeel vrouwen dat zorgt voor elders wonende kinderen groter is dan het aandeel mannen. Aangezien kinderen na een scheiding overwegend bij hun moeder woonachtig zijn, betekent dit dat het niet aannemelijk is dat de zorg die hier is geanalyseerd, uitsluitend betrekking heeft op de zorg voor de eigen kinderen.
- 5 Omdat de kans klein moet worden geacht dat het bij de groep tot 50 jaar om de zorg voor kleinkinderen gaat, is deze groep hier buiten beschouwing gelaten.
- 6 Naar verschillen in de vrijetijdsbesteding naar etniciteit is (in Nederland) nog relatief weinig onderzoek gedaan. Wel zijn er op deelvlakken van de vrije tijd, zoals sport, recreatie en cultuur, separate onderzoeken verschenen en onderzoekstradities opgebouwd. Het SCP is voornemens om eind 2004 een groot onderzoek te doen waarin de diverse aspecten van de vrijetijdsbesteding van 'allochtone stedelingen' in hun onderlinge verband worden gezien. De eerste gegevens uit dit onderzoek worden voorjaar 2005 verwacht.
- 7 Idealiter zou men de twee nadrukkelijk van elkaar scheiden, maar de literatuur is daarvoor niet omvangrijk genoeg.
- 8 Tijdsvermenigvuldiging – of in het Engels volgens Marks de 'expansion approach' – houdt in dat iemand die bij veel activiteiten /netwerken betrokken is, vanzelf zal worden uitgenodigd om deel te nemen aan nog meer activiteiten, en zo een cumulatie van activiteiten kent.
- 9 Voor politieke participatie had ook gewerkt kunnen worden met de NKO-onderzoeken uit tabel 2.1, maar om analyse-technische redenen is daar niet voor gekozen (bij de NKO's laten de achtergrondkenmerken zich niet gemakkelijk aan elkaar koppelen).
- 10 Zie voor de gebruikte techniek en vergelijkbare resultaten voor vrijwilligerswerk in de jaren negentig Dekker (1999: 175 e.v. en 244 e.v.). De daar vermelde statistische specificaties zijn ook hier van toepassing. Figuur 2.1 en 2.2 zijn ter beschikking gesteld door Paul Dekker van het SCP.

3 Tijdsbesteding van ouderen 1980-2000

3.1 Inleiding

In hoofdstuk 2 zijn de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet beschreven en is nader ingegaan op de literatuur over de relatie tussen betaalde arbeid en maatschappelijke inzet, in het algemeen voor de bevolking als geheel. In hoofdstuk 3 en 4 wordt het vizier nadrukkelijk op de ouderen gericht. In dit hoofdstuk zijn de veranderingen in de tijdsbesteding van ouderen en niet-ouderen beschreven over de periode 1980-2000. In hoofdstuk 4 volgt een analyse van de relatie tussen arbeid en maatschappelijke inzet door ouderen.

De in dit hoofdstuk gepresenteerde gegevens over de tijdsbesteding steunen in hoofdzaak op de uitkomsten uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners. In dit onderzoek houdt een groot aantal respondenten een week lang in een dagboekje bij wat ze doen en waar ze zich bevinden. Het onderzoek heeft voor het eerst plaatsgevonden in 1975 en voor het laatst in 2000 (voor meer details over dit onderzoek, zie de website www.tijdsbesteding.nl).

Een eerste beschrijving van de uitkomsten uit het onderzoek is gepubliceerd in 2001 (Breedveld en Van den Broek 2001). Specifiek over de tijdsbesteding van ouderen is onder anderen gepubliceerd door De Klerk en Breedveld (2002). In beide publicaties is gewerkt met leeftijdsindelingen die niet waren toegesneden op de vraagstelling van het onderhavige project. Vandaar dat alle cijfers opnieuw zijn vastgesteld, ditmaal voor de leeftijdsgroepen 18-49 jaar (excl. studenten/scholieren), 50-59 jaar, 60-69 jaar en 70-plus. In de opbouw van het hoofdstuk wordt echter eenzelfde stramien gevolgd als in beide voornoemde publicaties. Dit impliceert dat de tijd wordt opgedeeld in 'verplichte tijd' (arbeid, zorg voor het eigen huishouden, voor een eventuele partner en voor kinderen, en tot slot onderwijs), persoonlijke tijd (slapen, eten, wassen/aankleden) en vrije tijd (feitelijk een restcategorie, waartoe activiteiten als mediagebruik, sociale contacten,

vrijwilligerswerk/informele hulp, sportief bewegen en hobby's worden gerekend). In paragraaf 3.1 tot en met 3.4 wordt een schets gegeven van de ontwikkeling in de diverse aspecten van de tijdsbesteding, zowel voor de vier onderscheiden leeftijdsgroepen als apart voor mannen en vrouwen. In paragraaf 3.5 wordt stilgegaan bij verschillen in de tijdsbesteding van 50-69-jarigen naar gezinssituatie en opleidingsniveau, en in paragraaf 3.6 bij de timing van het vrijwilligerswerk. Paragraaf 3.7 sluit het hoofdstuk af met de belangrijkste conclusies.

3.2 Verplichte tijd

Verplichte tijd in 2000

Een eerste oppervlakkige blik leert dat 50-plussers in een doorsnee werkweek in oktober 2000 minder tijd kwijt waren aan 'verplichte' bezigheden dan personen tot 50 jaar (tabel 3.1). Personen tot 50 jaar (excl. studenten en scholieren) besteedden in 2000 51 uur per week aan verplichte bezigheden. Onder oudere leeftijdsgroepen nemen de verplichtingen minder tijd in beslag. Tussen de groep 60-69-jarigen en de 70-plussers zijn de verschillen in uren met verplichtingen vrij klein. Bij mannen zijn de verschillen in de hoeveelheid verplichte tijd beduidend groter dan bij vrouwen. In de leeftijdsgroepen tot 50 en 50-59 hebben mannen meer verplichtingen dan vrouwen, in de jaren daarna minder.

Dat de hoeveelheid verplichtingen voor mannen sterker varieert met de leeftijd dan voor vrouwen, komt doordat de tijd besteed aan arbeid¹ bij oudere mannen met het ouder worden sterker afneemt dan bij vrouwen. Oudere mannen compenseren deze minder grote hoeveelheid arbeidsverplichtingen (gemeten in tijdsduur) overigens deels door meer tijd te steken in huishoudelijke en zorgtaken (vgl. Casey 2003). Die stijging compenseert echter niet voor de veel grotere daling in arbeidstijd. Voor vrouwen geldt dat er relatief weinig verschil is in tijd besteed aan huishouden en zorg naar leeftijd. De 'dagvulling' die huishouden en zorg voor oudere niet-werkende mannen lijkt te vormen, bestond voor vrouwen ook al op jongere leeftijd. In alle leeftijdsgroepen besteden vrouwen meer tijd aan huishouden en zorg dan mannen. Die verdeling is wel meer gelijk

Tabel 3.1: Verplichte, persoonlijke en vrije tijd, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder exclusief, studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	totaal				man				vrouw			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
verplichtingen	51,0	40,0	30,1	26,2	52,8	43,8	27,0	22,5	49,2	36,2	33,2	28,8
waarvan:												
betaalde arbeid	28,9	20,5	6,4	1,1	38,7	32,2	10,4	1,8	19,4	8,5	2,4	0,6
onderwijs	1,7	0,8	0,9	0,6	1,7	0,8	1,0	0,6	1,8	0,8	0,7	0,6
huishouden/zorg	20,3	18,8	22,9	24,6	12,4	10,9	15,6	20,1	28,1	26,9	30,0	27,6
persoonlijke tijd	77,0	79,2	81,1	84,6	75,4	76,3	80,6	84,6	78,6	82,1	81,6	84,6
vrije tijd	40,0	48,8	56,8	57,2	39,9	47,9	60,4	61,0	40,1	49,7	53,2	54,6
totaal	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

onder oudere leeftijdsgroepen, maar tot en met de groep 60-69-jarigen doen vrouwen tweemaal zoveel in het huishouden als mannen (althans gemeten naar de tijdsbesteding).

Aan onderwijs besteedt geen van de hier bestudeerde groepen veel tijd. Voor het vijftigste levensjaar bedraagt de wekelijkse tijdsinvestering in onderwijs gemiddeld ruim anderhalf uur. Bij de leeftijdsgroepen 50-59 en 60-69 jaar beslaat de tijd besteed aan onderwijs – exclusief het lezen van boeken trouwens – ongeveer de helft daarvan. Mannen en vrouwen verschillen hierin niet noemenswaardig. Bij het zeventigste levensjaar lijkt de tijd besteed aan onderwijs andermaal te verminderen, vooral bij mannen. Het feit dat ouderen relatief weinig tijd besteden aan onderwijs, maskeert overigens dat hier een relatief grote groep ouderen bij betrokken is. Eén op de vijf ouderen heeft in één week ten minste één kwartier geïnvesteerd in scholingen of cursussen (22% van de 50-69- en 60-69-jarigen, 18% van de 70-plussers). Gemiddeld besteedt men hier drie tot vier uur per week aan. Naar sekse doen zich geen verschillen voor.

Ouderen besteden meer tijd aan 'persoonlijke zorg' (slapen, eten, wassen en aankleden) dan jongeren. Aanvankelijk (tot 50, 50-59) besteden mannen hier minder tijd aan dan vrouwen, maar dit onderscheid neemt na het zestigste levensjaar af en is bij het zeventigste levensjaar geheel verdwenen.

Vrije tijd vormt in tabel 3.1 de restcategorie. Het is de tijd die overblijft nadat men zich van verplichte bezigheden heeft gekweten en voor zichzelf heeft gezorgd. De geringere tijdsbesteding aan verplichte bezigheden, afgezet tegen maar iets meer tijdsbesteding aan 'persoonlijke zorg', impliceert dat ouderen over meer vrije tijd beschikken dan jongeren. In de leeftijdsgroepen tot 50 en 50-59 jaar doen zich daarbij geen grote verschillen voor tussen mannen en vrouwen. In de oudere leeftijdscategorieën (60-69, 70-plus) blijken mannen echter over beduidend meer vrije tijd te beschikken dan vrouwen. Zoals eerder gesteld hangt dit grotendeels samen met het vrijvallen van arbeidsverplichtingen bij mannen van 60-69 jaar en bij de 70-plussers. Minder dan bij vrouwen staat daar bij mannen een nieuwe huishoudelijke dagtaak tegenover.

Ontwikkelingen in de tijd

Sinds 1980 heeft de Nederlandse bevolking het aanmerkelijk drukker gekregen. Gemiddeld besteedde de Nederlander van 12 jaar en ouder in 2000 ruim drie uur meer aan arbeid, zorg en onderwijs dan in 1980 (Breedveld en Van den Broek 2001). In de categorie 18-49 jaar was die toename nog iets sterker (4,5 uur; tabel 3.2). Opvallend is ook dat in die leeftijdscategorie de toename in de tijdsdruk zich, zeker na 1985, vrijwel lineair voltrok: ieder jaar kreeg men het (gemiddeld) iets drukker. Bij ouderen is er geen sprake geweest van een dergelijke lineariteit. In de periode 1980-1990 kregen ouderen het gemiddeld juist iets minder druk. Na 1990, en vooral na 1995, nam echter ook bij ouderen de tijdsdruk toe. Per saldo was de stijging van de tijdsdruk tussen 1980 en 2000 bij de 50-plussers echter geringer dan bij de personen tot 50 jaar, vooral bij de groep 60-69-jarigen. Bekijken we mannen en vrouwen apart dan zien we dat vooral mannen het drukker hebben gekregen, ook de oudere mannen. Bij de vrouwen is de stijging in de tijdsdruk beduidend minder pregnant, en bij oudere vrouwen zelfs geheel afwezig.

Tabel 3.2: Verplichte tijd, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (1980-2000, in uren per week)

	totaal					man					vrouw				
	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000
< 50	46,4	46,6	48,3	49,0	50,9	45,7	46,6	49,5	51,2	52,8	47,1	46,5	47,0	46,9	49,2
50-59	37,1	36,8	36,0	38,6	40,0	36,6	36,1	35,3	40,1	43,8	37,5	37,6	36,8	37,3	36,2
60-69	28,4	27,7	25,5	26,9	30,1	22,5	22,8	19,1	22,3	27,0	33,4	31,6	30,6	30,5	33,2
70-plus	23,2	23,1	22,5	24,9	26,2	15,2	16,0	20,3	21,7	22,5	28,8	28,1	24,2	27,1	28,8

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

De sterkere stijging van de tijdsdruk bij mannen dan bij vrouwen is een saillant gegeven. Uit eerdere analyses was immers gebleken dat vooral onder vrouwen de arbeidsdeelname sterk was gestegen. In de cijfers van de tijd besteed aan arbeid wordt dit weerspiegeld in een toename van de gemiddelde arbeidstijd met 8,7 uur per week onder de vrouwen tot 50 jaar, 5,6 uur per week onder 50-59-jarige vrouwen en 1,6 uur per week onder de 60-69-jarige vrouwen (tabel 3.3). Voor elk van deze leeftijdsgroepen betekende dit ten minste een verdubbeling, en soms een verdriedubbeling, van de tijd besteed aan arbeid (wat overigens vooral een stijging van het aandeel werkenden impliceert; de feitelijke arbeidsduur onder werkenden is tussen 1980 en 2000 nauwelijks veranderd; Breedveld en Van den Broek 2001: 11). Bij de mannen was er ook wel sprake van een stijging van de gemiddelde arbeidstijd (lees: het aantal werkenden), maar naar verhouding was die stijging beduidend minder groot (veeleer in de orde van grootte van 10-25%).

Vrouwen hebben het desondanks niet of nauwelijks drukker gekregen. Dit wordt veroorzaakt doordat vrouwen – en dan vooral de groepen vrouwen die meer zijn gaan werken, de vrouwen tot 50 en van 50-59 jaar – beduidend minder tijd zijn gaan inruimen voor huishoudelijke en zorgtaken. Per saldo bleef daardoor de tijdsdruk voor vrouwen nagenoeg constant (zie tabel 3.2). Mannen daarentegen zijn niet alleen meer gaan werken, maar ook meer gaan zorgen. Alleen in de groep 50-59-jarigen, tevens de groep waar de stijging van de gemiddelde tijd besteed aan arbeid zich het sterkst manifesteerde, bleef een dergelijke stijging uit. Per saldo nam de tijdsdruk bij mannen in alle leeftijdsgroepen met vier tot zeven uur toe.

Tabel 3.3: Arbeid en huishoudelijke en zorgtaken, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (1980-2000, in uren per week)

	bevolking					man					vrouw				
	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000
arbeid															
< 50	22,3	22,8	25,3	26,6	28,9	33,8	33,9	37,0	37,6	38,7	10,7	11,5	13,9	15,5	19,4
50-59	13,7	14,2	16,1	16,7	20,5	25,1	23,5	25,1	26,9	32,2	2,9	4,8	6,4	7,5	8,5
60-69	4,9	3,8	2,2	3,0	6,4	9,7	7,5	3,5	5,9	10,4	0,8	0,9	1,2	0,8	2,4
70-plus	0,4	0,6	0,4	0,5	1,1	1,0	0,7	0,8	1,0	1,8	0,2	0,5	0,1	0,2	0,6
huishouden/zorg															
< 50	22,1	22,1	20,6	20,5	20,3	9,5	10,6	10,3	11,4	12,4	34,7	33,7	30,7	29,8	28,1
50-59	22,7	22,0	19,4	20,6	18,8	10,6	11,9	9,9	11,5	10,8	34,1	32,1	29,7	28,8	26,9
60-69	22,8	23,0	22,2	23,2	22,9	11,8	14,0	14,7	15,9	15,6	32,1	30,0	28,2	28,8	30,0
70-plus	22,4	22,3	21,7	23,8	24,6	13,7	15,0	19,3	19,8	20,1	28,5	27,4	23,6	26,6	27,6

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Arbeid en zorg: verschillen in 2000

Sinds 1980 is de taakverdeling tussen mannen en vrouwen meer gelijk geworden, zonder helemaal gelijk aan elkaar te zijn. Vrouwen doen nog steeds meer in het huishouden dan mannen. Wel zijn er nog altijd meer mannen werkzaam dan vrouwen, en werken mannen gemiddeld langer dan vrouwen (tabel 3.4). Van de 50-59-jarige mannen was in 2000 80% werkzaam en 67% werkte meer dan 32 uur per week. In hetzelfde jaar was 49% van de 50-59-jarige vrouwen werkzaam en werkte 6% meer dan 32 uur per week (volgens cijfers uit het Tijdsbestedingsonderzoek²). Onder de 60-69-jarigen doet een dergelijk onderscheid zich ook nog voor, zij het dat de percentages ('voltijd')werkenden dan wel drastisch lager uitvallen, zeker bij mannen (37% werkt, 15% werkt 'voltijd'). Onder de 70-plussers bevonden zich in het Tijdsbestedingsonderzoek in 2000 nauwelijks nog werkenden en zeker geen voltijdwerkenden.

Tabel 3.4: Tijd besteed aan betaalde arbeid, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, percentages in betreffende groep)

	totaal				mannen				vrouwen			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
werkt niet	18	35	71	88	11	20	63	82	26	51	79	92
werkt 1-11 uur	8	10	11	8	2	5	9	11	14	16	13	6
werkt 12-31 uur	22	17	10	3	11	9	14	6	32	26	6	1
werkt > 32 uur	51	37	9	1	76	67	15	0	27	6	3	1
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

In lijn met de daling van het aandeel werkenden naarmate men ouder wordt, neemt ook het aandeel taakcombineerders met het stijgen van de leeftijd af (tabel 3.5). Van de groep tot 50 jaar combineerde in 2000 40% ten minste twaalf uur arbeid met ten minste twaalf uur zorg. Onder de 50-59-jarigen lag dat percentage op 25%, onder de 60-69-jarigen op 10%. Onder de 70-plussers komen bijna geen taakcombineerders meer voor.

Tabel 3.5: Combineren van minimaal twaalf uur arbeid en twaalf uur huishouden/zorg, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, percentages in betreffende groep)

	< 50	50-59	60-69	70-plus
totaal	40	25	10	3
man	33	21	13	6
vrouw	47	28	8	1

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Zoals te lezen valt in tabel 3.1 en in tabel 3.3 besteden mannen naarmate ze ouder worden meer tijd aan huishouden en zorg. Bij vrouwen blijkt de zorgtijd weinig te variëren met de leeftijd. Weliswaar hoeven oudere vrouwen steeds minder tijd te besteden aan de zorg voor kinderen,³ maar daar staat tegenover dat vrouwen naarmate ze ouder worden in ongeveer gelijke mate meer tijd inruimen voor koken, afwassen en schoonmaken (tabel 3.6). Alleen de tijd besteed aan boodschappen doen verandert nauwelijks naarmate vrouwen ouder worden. Voor mannen geldt dat bij hen het effect van het verminderen

van de tijd besteed aan kinderen beduidend geringer is. Ook mannen gaan echter naarmate ze ouder worden meer tijd aan koken en schoonmaken besteden. Daarnaast besteden oudere mannen meer tijd aan boodschappen doen dan jongere mannen.

Tabel 3.6: Tijd besteed aan huishoudelijke en zorgtaken, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	totaal	huishouden^a	kinderen^b	boodschappen
< 50	20,3	10,5	4,9	4,9
50-59	18,8	12,0	1,8	4,9
60-69	22,9	15,4	1,9	5,6
70-plus	24,6	18,4	0,8	5,4
mannen				
< 50	12,4	5,9	2,7	3,7
50-59	10,8	6,4	1,0	3,5
60-69	15,6	9,7	1,1	4,7
70-plus	20,1	13,9	1,1	5,1
vrouwen				
< 50	28,1	15,0	7,1	6,0
50-59	26,9	17,9	2,7	6,4
60-69	30,0	20,9	2,8	6,4
70-plus	27,6	21,5	0,6	5,6

a Eten bereiden, afwassen, wassen, schoonmaken.

b Kinderen eten geven, halen/brengen, meespelen, helpen met huiswerk.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

3.3 Persoonlijke tijd

Uit tabel 3.1 kwam naar voren dat mensen naarmate ze ouder worden meer tijd besteden aan 'persoonlijke tijd'. Bij mannen leek dit effect zich nog wat sterker voor te doen dan bij vrouwen. Grootste veroorzaker van deze verschillen vormt de tijd besteed aan slaap (tabel 3.7). Oudere mensen nemen meer tijd om te slapen dan jongere mensen. Overigens doet het grootste verschil zich hier voor bij de groep 70-plussers, zeker bij vrouwen. Verschillen in de tijd besteed aan eten en drinken zijn aanmerkelijk beperkter (en doen zich alleen bij mannen voor). Verder nemen ouderen iets meer tijd voor hun dagelijkse verzorging (wassen, aankleden), en zijn iets meer tijd kwijt aan medische zorg.

Tabel 3.7: Tijd besteed aan persoonlijke zorg, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	totaal	slapen	eten, drinken	wassen, aankleden	voorzieningen^a
< 50	77,0	59,2	9,7	5,8	2,3
50-59	79,2	60,5	10,6	5,5	2,5
60-69	81,1	61,5	10,7	6,0	2,9
70-plus	84,6	64,0	10,9	6,5	3,1
mannen					
< 50	75,0	56,8	10,3	5,5	2,5
50-59	78,3	58,1	11,4	5,6	3,2
60-69	82,3	60,9	11,8	6,2	3,5
70-plus	85,9	63,7	12,2	6,3	3,7
vrouwen					
< 50	77,9	59,3	9,8	5,9	2,8
50-59	79,6	60,3	10,1	6,1	3,1
60-69	81,0	61,1	9,9	6,4	3,6
70-plus	84,7	63,4	10,7	7,2	3,4

a Bezoek aan medische en verzorgende instellingen.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

3.4 Vrije tijd

Vrije tijd anno 2000

Ook in 2000 verrichtten ouderen (vanaf de groep 50-plussers) minder arbeid dan jongeren. En hoewel ouderen meer tijd inruimen om huishoudelijke taken te verrichten en uit te rusten, betekent dit dat ouderen over meer vrije tijd beschikken dan jongeren. In vergelijking met jongere mensen beschikten 50-59-jarigen in 2000 over 8,8 uur, 60-69-jarigen over 16,8 uur en 70-plussers over 17,2 uur méér vrije tijd (tabel 3.1).

Voor een groot deel wordt die extra vrije tijd besteed aan mediagebruik (tabel 3.8). In vergelijking met de groep tot 50 jaar besteedden de genoemde groepen ouderen in 2000 respectievelijk 4,6 uur, 7,3 uur en 10,6 uur meer aan mediagebruik. Een aanzienlijk deel daarvan gaat, evenals bij jongeren, op aan televisiekijken. Voor zowel de groep 50-59-jarigen als voor de groep 60-69-jarigen

geldt dat het totale mediagebruik en het aantal uren televisiekijken een even groot aandeel van de totale vrije tijd beslaat als bij jongeren (resp. ruim 40% en ruim 25%). Alleen bij de groep 70-plussers omvat het totale mediagebruik en het tv-kijken een wat ruimer aandeel van de vrije tijd (resp. 47% en 31%). Naarmate men ouder wordt, nam men in 2000 wel meer de tijd om te lezen, zowel absoluut als relatief. Het gebruik van pc en internet lag in 2000 alleen onder de 60-69-jarigen en de 70-plussers lager dan onder de 'jongeren'. De groep 50-59-jarigen besteedde in 2000 evenveel tijd aan pc/internet als de groep tot 50 jaar.

Tabel 3.8: Tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten, naar leeftijd, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week en in percentages van de totale hoeveelheid vrije tijd)

	uren per week				% van de vrije tijd			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
vrije tijd totaal	40,0	48,8	56,8	57,2	100,0	100,0	100,0	100,0
mediagebruik totaal	16,1	20,7	23,4	26,7	40,1	42,5	41,2	46,7
waarvan								
televisiekijken	11,0	12,7	15,3	17,7	27,5	26,0	26,9	31,0
audio/radio	0,5	0,8	0,8	1,0	1,1	1,7	1,3	1,7
pc/internet	1,8	1,9	0,8	0,6	4,4	3,9	1,5	1,0
lezen	2,8	5,3	6,5	7,5	7,1	10,9	11,5	13,1
sociaal verkeer totaal	15,4	15,7	17,2	16,0	38,5	32,2	30,3	28,0
waarvan								
in direct contact met niet-huisgenoten ^a	13,1	13,4	15,2	13,9	32,9	27,4	26,7	24,3
zonder direct contact met niet-huisgenoten ^b	2,3	2,3	2,1	2,1	5,6	4,8	3,6	3,7
vrijwilligerswerk, informele hulp	1,4	2,4	3,5	2,6	3,5	4,9	6,2	4,5
sport, fietsen, wandelen	1,5	1,7	2,1	1,2	3,9	3,5	3,7	2,0
hobby's	5,6	8,3	10,6	10,7	14,0	17,0	18,6	18,7

a Uitgaan, uit eten, op visite gaan én visite ontvangen.

b Thuis met huisgenoten praten, telefoneren, brieven schrijven.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Na het mediagebruik vormen allerlei activiteiten met een evident sociaal karakter (variërend van bij elkaar op visite gaan tot uitgaan en telefoneren) de

tweede substantiële vrijetijdsactiviteit. Door de in dit onderzoek onderscheiden leeftijdsgroepen wordt hieraan per week tussen de vijftien en zeventien uur besteed, wat impliceert dat het onderhouden van sociale contacten voor ouderen de tweede vrijetijdsactiviteit is, na mediagebruik. Wel besteden mensen naarmate ze ouder worden naar verhouding minder tijd aan 'sociale activiteiten'. Die (relatieve) afname betreft dan zowel de directe 'face to face' contacten met mensen van buiten het eigen huishouden, als de contacten met de eigen huisgenoten inclusief indirecte contacten met mensen van buiten het eigen huishouden (zoals bij telefoneren, brieven schrijven⁴).

Resteren tot slot drie activiteiten die alle gemeen hebben dat er meer tijd aan wordt besteed door 50-59-jarigen en 60-69-jarigen dan door de groep tot 50 jaar. Het gaat om de tijd besteed aan vrijwilligerswerk (in dit hoofdstuk incl. informele hulp), aan bewegen in de vrije tijd (sport, fietsen, wandelen) en om het beoefenen van diverse hobby's (zoals puzzelen, maar ook fotograferen, tuinieren en klussen). Van deze drie activiteiten is de laatste de meest omvangrijke. Bewegen en vrijwilligerswerk/informele hulp beslaan slechts een klein deel van de vrije tijd, de laatste oplopend van 3,5% van de vrije tijd in de groep tot 50 jaar tot ruim 6% in de groep 60-69 jaar. De groep 60-69-jarigen besteedt daarmee ruim tweemaal zoveel tijd en de groep 50-59-jarigen krap tweemaal zoveel tijd aan vrijwilligerswerk dan de groep tot 50 jaar.

Mannen en vrouwen anno 2000

Mannen besteden meer tijd aan mediagebruik dan vrouwen (tabel 3.9). Dit verschil is het grootst in de groep 60-69-jarigen (+6,3 uur). Deze verschillen doen zich in vrijwel alle vier de onderscheiden aspecten van het mediagedrag voor, waarbij aangetekend dat de verschillen naar leeftijd relatief klein zijn en ook niet altijd in het voordeel van de man. Relatief groot zijn de verschillen naar sekse bij de tijd besteed aan pc en internet, vooral onder de 60-69-jarigen en de 70-plus-sers. Vrouwen – vooral in de leeftijdsgroepen 50-59 en 60-69 – besteden daarentegen meer tijd aan sociale contacten.

De hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk/informele hulp blijkt onder mannen meer te fluctueren dan onder vrouwen. Bij vrouwen varieert dit van 1,5 uur per week bij de groep tot 50 jaar tot 2,5 uur per week bij de groep 60-69-jarigen, wat overeenkomt met respectievelijk 3,8% en 4,6% van de vrije tijd (cijfers niet in de tabel). Bij mannen is er sprake van een ruime verdrievoudiging van de hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk, van 1,3 uur per week voor de groep tot 50 jaar naar 4,6 uur per week voor de groep 60-69-jarigen. Ook als aandeel van de totale vrije tijd wint het vrijwilligerswerk dan aan terrein (resp. 3,3% en 7,6%; cijfers niet in de tabel). Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat de groep 70-plus weer minder tijd besteed aan vrijwilligerswerk, zij het nog altijd meer dan de groep tot 50 jaar.

Tabel 3.9: Tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	mannen				vrouwen			
	15-49	50-59	60-69	70-plus	15-49	50-59	60-69	70-plus
vrije tijd totaal	39,9	47,9	60,4	61,0	40,1	49,7	53,2	54,6
mediagebruik totaal	17,2	22,2	26,5	29,5	14,9	19,2	20,3	24,8
waarvan								
televisiekijken	11,8	13,1	17,3	18,8	10,2	12,3	13,3	17,0
audio/radio	0,6	1,0	0,9	1,0	0,3	0,7	0,7	0,9
pc/internet	2,4	2,7	1,3	1,3	1,2	1,0	0,4	0,0
lezen	2,5	5,4	7,1	8,4	3,2	5,3	6,0	6,9
sociaal verkeer totaal	14,3	13,8	15,0	15,2	16,4	17,7	19,4	16,6
waarvan								
in direct contact met niet-huisgenoten ^a	12,4	11,8	13,6	12,6	13,9	15,0	16,7	14,8
zonder direct contact met niet-huisgenoten ^b	2,0	2,0	1,5	2,6	2,5	2,7	2,7	1,9
vrijwilligerswerk, informele hulp	1,3	2,5	4,6	3,6	1,5	2,3	2,5	1,9
sport, fietsen, wandelen	1,9	1,6	2,5	1,2	1,2	1,8	1,7	1,2
hobby's	5,2	7,9	11,8	11,6	6,0	8,7	9,4	10,1

a Uitgaan, uit eten, op visite gaan én visite ontvangen.

b Thuis met huisgenoten praten, telefoneren, brieven schrijven.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Ontwikkelingen in de tijd

Langetermijnontwikkelingen in de vrije tijd zijn te vatten in enerzijds een toename van het televisiekijken, van het pc-gebruik/internetten en van het sporten, en anderzijds een afname van het radio luisteren, van het lezen en van het onderhouden van sociale contacten (vgl. Breedveld en Van den Broek 2001). Ouderen blijken grotendeels in deze algemene ontwikkeling mee te gaan (tabel 3.10; zie pagina 48). Ook onder ouderen is het televisiekijken tussen 1980 en 2000 toegenomen, wat meer nog dan bij de groep tot 50 jaar. Ook nam onder ouderen het radio luisteren en het onderhouden van sociale contacten af, zij het niet onder alle groepen in dezelfde mate.

Bij een viertal activiteiten lijken de ontwikkelingen bij ouderen gunstiger dan bij jongeren. Dat geldt ten eerste voor de ontwikkeling in de tijd besteed aan hobby's, die alleen bij de groep 50-59-jarigen negatief is (maar ook hier niet zo sterk negatief als bij de groep tot 50 jaar).

Daarnaast geldt het, ten tweede, voor het lezen. Weliswaar ontkomen ook ouderen niet aan de algemene trends naar 'ontlezing' (Knulst en Kraaykamp 1996; Huysmans, De Haan en Van den Broek 2004), maar die trend is bij de groep 50-plus aanmerkelijk zwakker is dan bij de groep tot 50 jaar. Was er bij de groep tot 50 jaar sprake van bijna een halvering van de leestijd, bij de groep 50-plus lag de daling tussen de 15% en 20%.

De derde vrijetijdsactiviteit waarop ouderen vrij gunstig scoren betreft het sportieve bewegen (in de vrije tijd). Met uitzondering van de groep 70-plus is de toename van het sportieve bewegen onder de groep 50-plus aanmerkelijk groter dan onder de groep tot 50 jaar. Sportief gezien lijken ouderen dan ook bezig met een inhaalrace (zie Breedveld en Van den Broek 2003).

Tot slot moet worden gewezen op de ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk. Hoewel er discussie bestaat over vooral de ontwikkeling in het vrijwilligerswerk zoals waargenomen in het TBO tussen 1995 en 2000 (zie tabel 2.2), geldt dat

vergelijking van de groep 50-plus met de groep tot 50 jaar leert dat, op ieder meetmoment in de tijd, ouderen wat betreft vrijwilligerswerk gunstiger scoren dan jongeren (zie ook paragraaf 2.3 en Khulst en Van Eijck 2002). Voor de periode 1980-1990 betekent dit dat waar de groep tot 50 jaar een constante hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk te zien geeft, ouderen meer tijd in vrijwilligerswerk zijn gaan steken. Voor de periode 1980-2000 betekent het dat waar de tijd besteed aan vrijwilligerswerk bij de groep tot 50 jaar afneemt, deze tijd bij de groep 50-plus nog steeds een stijging te zien geeft (met uitzondering van de groep 50-59 jaar, waarbij de tijd besteed aan vrijwilligerswerk constant bleef).

Tabel 3.10: Tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten, naar leeftijd, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (1980-2000, in uren per week)

	< 50			50-59			60-69			70-plus		
	1980	1990	2000	1980	1990	2000	1980	1990	2000	1980	1990	2000
vrije tijd	44,0	43,5	40,0	50,3	52,8	48,8	56,3	60,4	56,8	57,5	58,2	57,2
mediagebruik totaal	15,8	16,4	16,1	18,4	19,9	20,7	22,4	23,8	23,4	26,8	27,3	26,7
waarvan												
televisiekijken	9,4	11,0	11,0	10,4	12,4	12,7	12,6	14,5	15,3	15,1	17,1	17,7
audio/radio	1,5	1,0	0,5	1,6	1,3	0,8	2,2	1,4	0,8	2,8	1,5	1,0
pc/internet	0,0	0,0	1,8	0,0	0,0	1,9	0,0	0,0	0,8	0,0	0,0	0,6
lezen	5,0	4,4	2,8	6,5	6,2	5,3	7,6	8,0	6,5	8,9	8,7	7,5
sociaal verkeer totaal	17,3	16,8	15,4	18,3	17,1	15,7	19,6	17,7	17,2	17,1	16,4	16,0
waarvan												
in direct contact met niet-huisgenoten ^a	14,6	14,5	13,1	15,3	14,6	13,4	16,3	15,6	15,2	15,2	15,0	13,9
zonder direct contact met niet-huisgenoten ^b	2,8	2,3	2,3	3,1	2,6	2,3	3,3	2,1	2,1	1,9	1,4	2,1
vrijwilligerswerk, informele hulp	1,8	1,8	1,4	2,4	3,4	2,4	2,6	3,9	3,5	1,8	2,2	2,6
sport, fietsen, wandelen	1,3	1,6	1,5	1,1	1,5	1,7	1,2	1,6	2,1	1,2	1,5	1,2
hobby's	7,7	6,8	5,6	10,0	10,8	8,3	10,5	13,3	10,6	10,7	10,8	10,7

a Uitgaan, uit eten, op visite gaan én visite ontvangen.

b Thuis met huisgenoten praten, telefoneren, brieven schrijven.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

3.5 Opleidingsniveau en gezinssituatie

In paragraaf 3.4 kwam naar voren dat zich naar sekse en naar leeftijd duidelijke verschillen voordoen in de vrijetijdsbesteding. In aanvulling daarop blijkt uit de literatuur dat de vrijetijdsbesteding verder samenhangt met factoren als arbeidsduur, gezinssituatie en opleidingsniveau (zie paragraaf 2.4). De eerste twee variabelen zijn rechtstreeks van invloed op de hoeveelheid vrije tijd waarover men beschikt. Het opleidingsniveau is hier indirect ook van invloed, maar fungeert verder vooral als determinant van verschillen in smaak of leefstijl (Bourdieu 1977/1989; Ganzeboom 1988): waar, bij gelijke hoeveelheden vrije tijd, de ene oudere wellicht gaat sporten of lezen, kiest de andere voor televisiekijken of internetten. In paragraaf 3.5 wordt daarom gezien in hoeverre de tijdsbesteding aan de eerder onderscheiden vrijetijdsactiviteiten, in de groep 50-69-jarigen die in dit onderzoek centraal staat, mede varieert met de genoemde achtergrondkenmerken.

Een eerste analyse van de werkzaamheid van hoger en lager opgeleiden maakt duidelijk dat er aanleiding is voor een dergelijke analyse. Van de 50-69-jarigen met een hbo/wo-diploma was 56% in 2000 nog werkzaam, tegen 48% van de middelbaar opgeleide ouderen en 36% van de lager opgeleide ouderen. Dit onderscheid is bij vrouwen sterker dan bij mannen, met als resultaat dat ook de gemiddelde tijd besteed aan arbeid bij vrouwen sterker varieert met het opleidingsniveau dan bij mannen (bij vrouwen resp. 9,5, 6,6 en 4,2 uur per week; bij mannen 25,3 uur, 26,2 uur en 18,3 uur per week). Hoger opgeleide vrouwen compenseren deze zwaardere arbeidslast overigens door sterk te bezuinigen op huishoudelijke en zorgtaken, zodat per saldo de hoeveelheid vrije tijd bij vrouwen niet sterk varieert met het opleidingsniveau (cijfers resp. 53 uur, 53 uur en 50 uur; bij mannen 53 uur, 51 uur en 56 uur). Verder besteden hoger opgeleide ouderen gemiddeld beduidend meer tijd aan onderwijs dan middelbaar en lager opgeleide ouderen, maar gelet op de relatief geringe tijdsbesteding hieraan sorteert dit weinig effect op de totale hoeveelheid vrije tijd (cijfers onderwijs resp. 1,8 uur, 1,3 uur en 0,4 uur per week).

Voor een nadere analyse van de verschillen in de vrijetijdsbesteding naar tijdsdruk, gezinssituatie en opleidingsniveau zijn de 50-69-jarigen uit de meetjaren 1995 en 2000 samengenomen (tabel 3.11 en 3.12). In de tabellen zijn alleen cijfers opgenomen van de gemiddelde tijdsduur (inclusief non-participanten). In hoofdstuk 4 zal, met het oog op de maatschappelijke inzet, nader worden ingegaan op het onderscheid participatie/tijdsbesteding onder participanten.

Tabel 3.11: Tijdsbesteding aan vier (groepen van) vrijetijdsactiviteiten, bevolking van 50-69 jaar, in 1995/2000 (in uren per week en afwijkingen van groeps-gemiddelde)

	televisie			audio/radio			pc/internet			lezen		
gemiddelde	14,0			0,9			0,5			6,5		
verschillen	verschillen			verschillen			verschillen			verschillen		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
gezinssituatie												
alleenstaand	0,3	0,6	0,1	0,0	0,2	0,2	-0,2	0,0	0,0	0,5	0,2	0,0
paar	0,6	0,4	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,1
gezin	-1,2	-1,1	-0,6	-0,1	-0,2	-0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,4	-0,1	0,2
<i>bèta</i> ^d		0,08	(0,04)		(0,07)	(0,05)		(0,03)	(0,03)		(0,02)	(0,03)
opleidingsniveau												
lo-lbo-mavo	1,2	1,3	1,4	0,1	0,2	0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,7	-0,7	-0,7
mbo-havo-vwo	-0,7	-0,9	-1,2	0,0	-0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,0
hbo-wo	-2,0	-2,3	-2,0	-0,3	-0,4	-0,3	0,4	0,3	0,3	1,4	1,4	1,6
<i>bèta</i> ^d		0,16	0,16		0,11	0,10		0,08	0,08		0,17	0,17
hoeveelheid vrije tijd (quintielen)												
quintiel 1			-4,6			-0,3			-0,3			-2,5
quintiel 2			-1,7			-0,2			0,0			-0,4
quintiel 3			1,0			-0,1			0,2			0,4
quintiel 4			1,8			0,5			0,2			0,9
quintiel 5			3,6			0,1			0,0			1,7
<i>bèta</i> ^d			0,30			0,13			(0,09)			0,28
<i>R-kwadraat</i>		0,05	0,13		0,03	0,04		0,04	0,04		0,04	0,11

a Ongecontroleerd.

b Gecontroleerd voor sekse, leeftijd (beide niet weergegeven in tabel), gezinssituatie, opleidingsniveau (beide wel in tabel).

c Idem, ook gecontroleerd voor hoeveelheid vrije tijd.

d Bèta's tussen haakjes zijn niet significant op $p = 0,05$ niveau.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Tabel 3.12: Tijdsbesteding aan vijf (groepen van) vrijetijdsactiviteiten, bevolking van 50-69 jaar, in 1995/2000 (in uren per week en afwijkingen van groepsgemiddelde)

	sociale contacten niet-huisgenoten			sociale contacten huisgenoten			vrijwilligerswerk, informele hulp			sporten, fietsen, wandelen			hobby's		
gemiddelde	15,1			1,9			3,2			2,1			10,5		
	verschillen			verschillen			verschillen			verschillen			verschillen		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
gezinssituatie															
alleenstaand	2,7	1,9	1,2	-0,9	-1,0	-1,0	-0,4	-0,4	-0,7	-0,1	-0,1	-0,3	1,5	1,2	0,5
paar	-0,2	-0,2	-0,2	0,1	0,1	0,1	-0,1	-0,2	-0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	-0,1	-0,1
gezin	-1,8	-1,2	-0,6	0,5	0,6	0,6	0,4	0,5	0,8	-0,1	0,0	0,1	-1,4	-0,8	-0,3
<i>bèta</i> ^d		0,12	0,07		0,25	0,26		(0,05)	0,09		(0,02)	(0,04)		0,08	(0,04)
opleidingsniveau															
lo-lbo-mavo	-0,2	-0,4	-0,3	-0,1	-0,2	-0,2	-0,3	-0,3	-0,2	-0,4	-0,4	-0,3	0,5	0,5	0,7
mbo-havo-															
vwo	0,2	0,1	-0,3	0,1	0,2	0,2	0,9	0,9	0,7	0,3	0,3	0,2	0,2	0,0	-0,4
hbo-wo	0,3	0,7	1,0	0,2	0,3	0,3	-0,2	-0,2	-0,2	0,6	0,6	0,5	-1,3	-1,2	-1,2
<i>bèta</i> ^d		(0,05)	(0,06)		0,09	0,09		0,08	(0,06)		0,12	0,11		0,08	0,09
hoeveelheid vrije tijd (quintielen)															
quintiel 1			-5,1			-0,5			-2,3			-0,9			-4,0
quintiel 2			-2,7			-0,1			-0,9			-0,5			-2,1
quintiel 3			0,1			0,3			-0,2			-0,3			-1,4
quintiel 4			2,9			0,2			0,5			0,0			1,5
quintiel 5			5,0			0,2			3,0			1,6			6,2
<i>bèta</i> ^d			0,39			0,13			0,27			0,25			0,41
<i>R-kwadraat</i>		0,06	0,19		0,07	0,08		0,01	0,08		0,03	0,09		0,05	0,20

a Ongecontroleerd.

b gecontroleerd voor sekse, leeftijd (beide niet weergegeven in tabel), gezinssituatie, opleidingsniveau (beide wel in tabel)

c Idem, ook gecontroleerd voor hoeveelheid vrije tijd.

d Bèta's tussen haakjes zijn niet significant op $p = 0,05$ niveau.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

In vergelijking met middelbaar en lager opgeleide ouderen keken hoger opgeleide ouderen in 1995/2000 minder televisie en luisterden ze minder naar radio/muziek. Daar staat tegenover dat ze meer tijd besteedden aan pc-gebruik en aan lezen (tabel 3.11). Deze verschillen blijven ook overeind als gecontroleerd wordt voor achtergrondkenmerken en voor de hoeveelheid vrije tijd. Naar gezinssituatie zijn de verschillen in het mediagebruik beperkt.

Bij de resterende activiteiten zien we dat de verschillen naar opleidingsniveau doorgaans kleiner zijn en na correctie voor de hoeveelheid vrije tijd ook niet altijd significant (zie de β 's in tabel 3.12). Het grootst zijn de verschillen in het sportieve vrijetijdsgedrag. Naarmate het opleidingsniveau hoger ligt, besteden ouderen meer tijd aan sportieve activiteiten. Bij de tijd besteed aan vrijwilligerswerk/informele hulp valt op dat het de ouderen met een middelbare opleiding zijn die daaraan de meeste tijd besteden. Naar gezinssituatie doen zich verschillen voor in de contacten met niet-huisgenoten en in de tijd besteed aan hobby's, zij het dat die deels wegvallen na correctie voor achtergrondkenmerken en voor de hoeveelheid vrije tijd. De verschillen in vrijwilligerswerk/informele hulp worden echter juist groter naarmate er voor meer zaken wordt gecontroleerd, met ouderen in gezinnen als degenen die hier de meeste tijd insteken.

Tot slot: in bijna alle gevallen leidt het toevoegen van de hoeveelheid vrije tijd tot een duidelijke stijging van de verklaringskracht van de modellen (zie tabel 3.11 en 3.12). Alleen bij het pc-gebruik, de tijd besteed aan radio/audio en bij de contacten met huisgenoten is die invloed – ook door de geringe variantie bij de betreffende activiteiten – vrijwel geheel afwezig. Voor alle andere activiteiten, inclusief vrijwilligerswerk/informele hulp, geldt dat mensen met meer vrije tijd ook meer tijd besteden aan de betreffende activiteiten. Toevoeging van de factor 'hoeveelheid vrije tijd' betekent daarnaast dat in een aantal gevallen kenmerken als opleidingsniveau en gezinssituatie er niet meer toe doen. In veel gevallen blijft de invloed van beide kenmerken echter overeind. De tijdsbesteding aan vrijetijdsactiviteiten is daarmee van meer zaken afhankelijk dan alleen de hoeveelheid (vrije) tijd.⁶

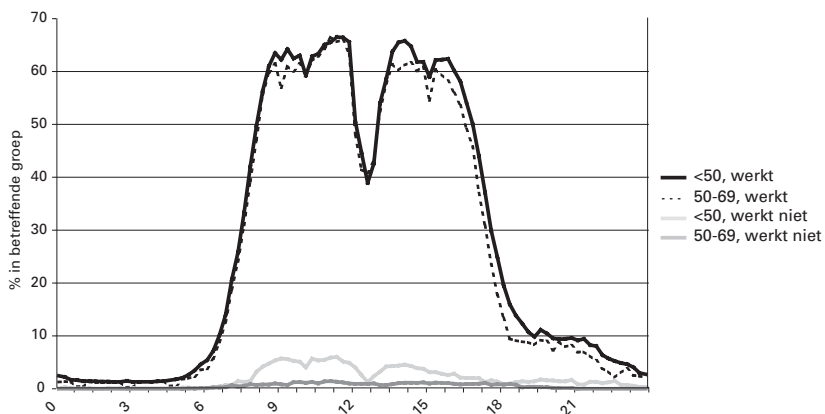
3.6 Timing

Dat ouderen meer tijd besteden aan vrijwilligerswerk, hangt, zo blijkt uit tabel 3.12, in ieder geval ten dele samen met het feit dat ze minder andere verplichtingen kennen en zo over meer vrije tijd beschikken. Uit eerdere onderzoeken is gebleken dat de verplichtingen uit hoofde van arbeid nog sterk in de doorde-

weekse periode overdag geconcentreerd zijn (Breedveld 1999; Breedveld en Van den Broek 2001). Voor huishoudelijke en zorgtaken is dat minder het geval, en daar is ook duidelijker een trend waarneembaar dat taken verplaatst worden van de doordeweekse periode overdag naar de avonden en weekeinden (ibid.).

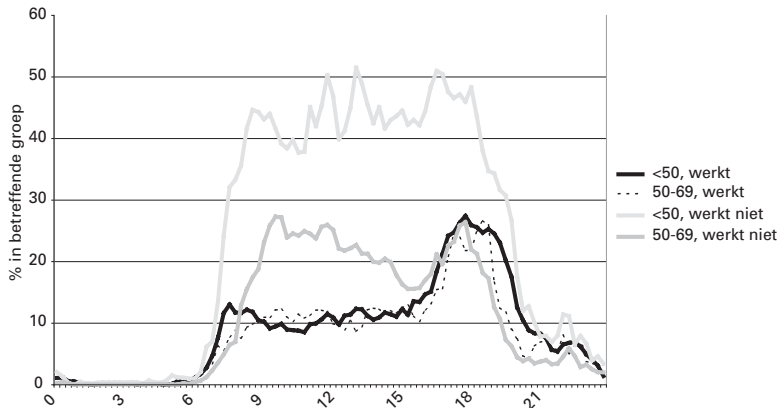
De tijdsindeling van 50-69-jarigen (de groep die in deze studie centraal staat) wijkt niet heel sterk af van die van groep tot 50 jaar (figuur 3.1 en figuur 3.2).⁷ De ouderen die werken doen dat op vrijwel dezelfde tijden als de 'jongeren' die werken, dat wil zeggen tussen grofweg 7 uur en 18 uur (figuur 3.1; arbeid met inbegrip van woon-/werkverkeer). Ook de timing van huishoudelijke en zorgtaken kent voor ouderen en jongeren een vergelijkbare tijdsindeling (figuur 3.2). Werkende ouderen en jongeren verrichten veel zorgtaken aan het einde van de (werk)dag, niet-werkenden meer in de periode overdag.⁸

Figuur 3.1: Deelname aan betaalde arbeid incl reistijd, naar leeftijd en werkzaamheid, dinsdag 1995/2000, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren, in %

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Figuur 3.2: Deelname aan huishoudelijke/zorgtaken, naar leeftijd en werkzaamheid, dinsdag 1995/2000, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren, in %

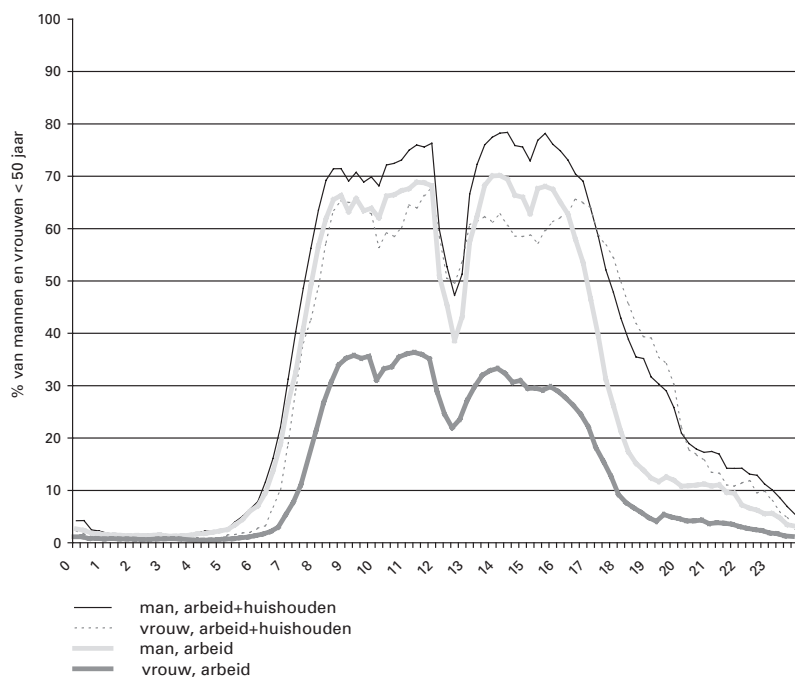

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Dat werkende en niet-werkende ouderen en jongeren er grotendeels dezelfde tijdsindelingen op nahouden, betekent nog niet dat de dagindeling van ouderen en jongeren identiek verloopt. Onder de ouderen bevinden zich nu eenmaal minder werkenden. In de periode overdag is – de lunchpauze uitgezonderd – 70% à 80% van de mannen tot 50 jaar bezet met verplichtingen uit de arbeids- of de huishoudelijke sfeer (vrouwen: 60-65%; figuur 3.3). Bij de 50-69-jarige mannen en vrouwen liggen die percentages aanmerkelijk lager en bovendien wat eerder op de dag (figuur 3.4). Bij de oudere mannen piekt de druk van arbeid en zorg in de ochtend, tussen 10 en 11 uur, als ruim 40% van de 50-69-jarige mannen hiermee bezig is. Ook bij de oudere vrouwen ligt de piekbelasting in de ochtend. Piekbelasting is dan overigens een relatief begrip, want een klein piekje rond 11 uur uitgezonderd blijft het aandeel door arbeid en zorg bezette oudere vrouwen (op dinsdag) steeds onder de 50%. Vrouwen worden daarbij vooral in beslag genomen door huishoudelijke en zorgtaken, een deel

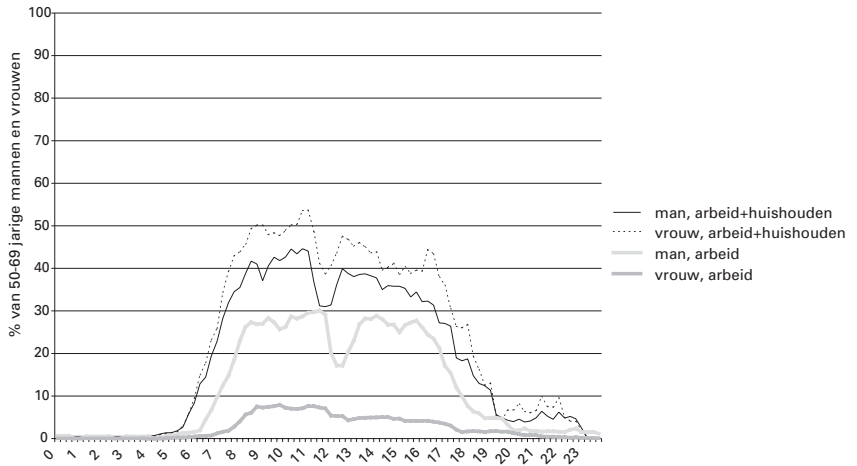
van de mannen ook door arbeid. Desondanks is in figuur 3.4 ook zichtbaar dat een groter aandeel van de mannen overdag bezig is met huishouden en zorg. In de periode overdag betreft het dan steeds ongeveer 15% à 20% van de 50-69-jarige mannen. In de groep mannen tot 50 jaar blijft het aandeel zorgers – vaak ook nog met kleine kinderen – doorgaans beperkt tot 5% à 10%.

Figuur 3.3: Deelname aan arbeid+huishouden/zorg en alleen aan arbeid, dinsdag, naar sekse, bevolking 18-50 jaar excl studenten en scholieren, 1995/2000

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

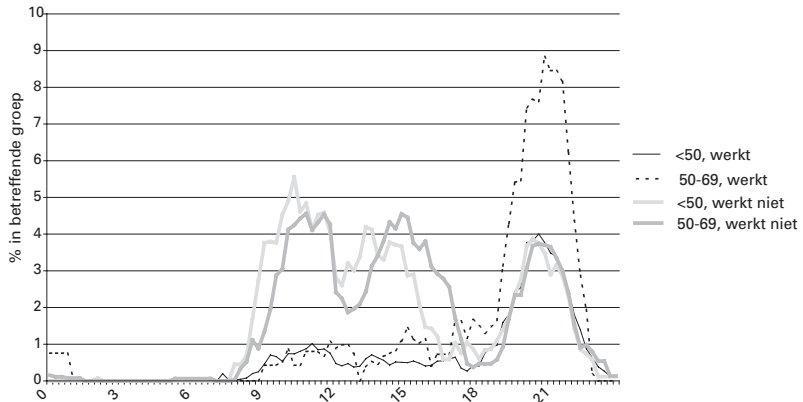
Figuur 3.4: Deelname aan arbeid+huishouden/zorg en alleen arbeid, op dinsdag, naar sekse, 50-69 jarigen, 1995-2000

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

De consequenties van de lagere inzet van ouderen overdag voor arbeid en zorg, vertalen zich deels in een andere timing van vrijwillige taken (figuur 3.5). Deels, want in de figuur valt te zien dat zowel niet-werkenden tot 50 jaar als niet-werkende 50-69-jarigen (even)veel vrijwilligerswerk/informele hulp overdag verrichten. Werkende ouderen verrichten, evenals werkende 'jongeren', hun vrijwilligerswerk/informele hulp vooral 's avonds. Meer nog dan een onderscheid naar leeftijd doet zich in de dagindeling dus een onderscheid naar werkzaamheid voor.

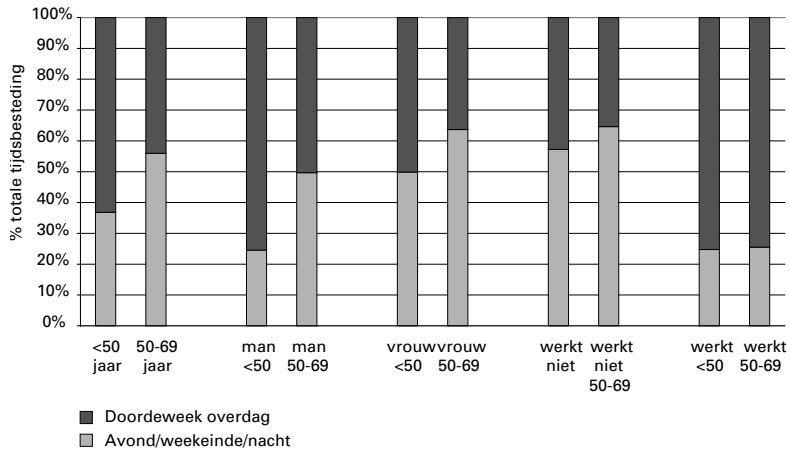
Figuur 3.5: Deelname vrijwilligerswerk en informele hulp, naar leeftijd en werkzaamheid, dinsdag 1995/2000, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren, in %

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

In figuur 3.6 is dit onderscheid nog eens cijfermatig onderbouwd. Ouderen verrichten 56% van hun vrijwilligerswerk/informele hulp in de doordeweekse periode overdag, jongeren 44%. Bij mannen zijn die verschillen groter dan bij vrouwen. De vier meest rechtse kolommen in de figuur maken duidelijk dat het vooral de werkzaamheid is die bepalend is voor de timing van vrijwilligerswerk/informele hulp, en niet de leeftijd.

Figuur 3.6: Vrijwilligerswerk en informele hulp naar periode in de week, leeftijd, geslacht en werkzaamheid, 2000, in % van de totale bestede tijd, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

3.7 Conclusie

Ouderen beschikken over meer vrije tijd dan jongeren. Tegelijkertijd is duidelijk dat met de toenemende arbeidsparticipatie ook bij ouderen de vrije tijd onder druk komt te staan. De ouderen uit 2000 hebben het weer wat drukker dan de ouderen in 1980 en 1990, zij het dat ze nog lang niet zo druk bezet zijn als de 'jongeren' van 2000. Bij mannen is daarbij nadrukkelijker dan bij vrouwen zichtbaar dat mannen met minder arbeidsverplichtingen meer tijd besteden aan huishouden en zorg. Helemaal compenseert die extra 'dagtaak' echter niet, waardoor vooral mannen van 60 jaar en ouder over meer vrije tijd beschikken dan even oude vrouwen.

Ouderen besteden daarbij iets minder tijd aan educatie en wat meer tijd aan persoonlijke verzorging (het laatste betreft vooral de groep 70-plussers). Naar verhouding gaat het hier echter niet om grote aantallen uren. Wat ouderen aan

extra tijd tot hun beschikking hebben, gaat vooral op aan meer mediagebruik (vooral: meer televisiekijken en meer lezen) en aan meer tijd voor allerhande hobby's. De stijging in het mediagebruik loopt echter synchroon met de toename van de hoeveelheid vrije tijd, met uitzondering van de groep 70-plussers (die proportioneel veel televisiekijken). Verder neemt het onderhouden van sociale contacten een belangrijke plaats in de vrijetijdsbesteding in van ouderen, zij het relatief gezien steeds minder naarmate men ouder wordt. Voor de meeste mensen geldt dat de tijd die ze besteden aan sportieve activiteiten en aan vrijwilligerswerk (incl. informele hulp) vrij beperkt van omvang is (zie ook paragraaf 2.2). Ouderen vormen hierop geen uitzondering. Desondanks kent de ontwikkeling in de tijdsbesteding aan beide activiteiten onder ouderen een gunstiger verloop dan onder 'jongeren'. In ieder geval tot het zeventigste levensjaar geldt zowel voor het sportief bewegen als voor het vrijwilligerswerk dat oudere leeftijdsgroepen daarin meer tijd steken dan jongere leeftijdsgroepen. De analyses van de timing van vrijwilligerswerk/informele hulp maken duidelijk dat dit vooral betekent dat ouderen doordeweeks en overdag meer maatschappelijke inzet leveren, mits ze althans niet werkzaam zijn.

Noten

- 1 Product van enerzijds de arbeidsdeelname en anderzijds de arbeidsduur. Dat de gemiddelde arbeidsduur in de oudere leeftijdsgroepen lager ligt, komt vooral doordat minder ouderen werkzaam zijn. De ouderen die werken, werken overwegend even lang als de jongeren die werken.
- 2 Deze cijfers komen redelijk overeen met de cijfers zoals die later in figuur 4.1 worden gepresenteerd, en die afkomstig zijn uit de editie van 2002 van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) van het CBS. In het TBO valt echter vooral de arbeidsdeelname van de groep 60-69-jarigen hoger uit. Vermoedelijk komt dit omdat in het TBO ook incidenteel, informeel en ad hoc verrichte arbeid gemakkelijk wordt meegeteld, waar bij de EBB meer het accent ligt op geformaliseerde arbeid (via dienstbetrekkingen enzovoort).
- 3 Inclusief de tijd besteed aan kinderen die niet tot het eigen huishouden behoren (zie paragraaf 2.2 in hoofdstuk 2).
- 4 De tijdsbesteding aan de laatste vorm van sociaal contact ligt onder mensen met een partner en/of kinderen uiteraard hoger dan onder mensen die alleen wonen, zie ook tabel 3.12. De relatieve daling van de daaraan bestede tijd onder ouderen blijft echter niet beperkt tot veranderingen in de gezinssituatie, maar manifesteert zich ook binnen verschillende gezinssituaties (vooral: bij alleenstaanden, en dan niet alleen in relatieve zin maar ook in absolute zin).

- 5 Hier inclusief degenen die niet betrokken zijn bij het vrijwilligerswerk. Exclusief de 'niet-participanten' loopt de tijdsbesteding van 50-69-jarigen aan vrijwilligerswerk en informele hulp uiteen van 4,8 uur per week voor 60-69-jarige vrouwen tot 8,3 uur per week voor 60-69-jarige mannen. Zie verder hoofdstuk 4, en hoofdstuk 2, tabel 2.2.
- 6 Zoals wellicht ook van de temporele organisatie van activiteiten, bijvoorbeeld of een activiteit ook doordeweeks en overdag kan worden uitgevoerd (vgl. Knulst en Schoonderwoerd 1983). Het ontbreekt momenteel echter nog aan voldoende onderzoek dat deze tijdsordeningsdimensie betreft in het keuzeproces rond de allocatie van tijd.
- 7 Omwille van de celvullingen zijn in de figuren 3.1-3.5 de meetjaren 1995 en 2000 samengenomen. Gelet op het trage tempo waarin veranderingen in de tijdsindeling zich voltrekken en de geringe gedragsveranderingen die zich tussen deze twee meetmomenten hebben voorgedaan, is dat een verantwoorde keuze. In lijn met eerdere studies is bij de schets van het verloop van activiteiten over een dag steeds gekozen voor weergave van dezelfde dag, zijnde de dinsdag. Vergelijkbare figuren voor de woensdag geven dezelfde patronen te zien.
- 8 Dat onder de niet-werkenden tot 50 jaar zoveel meer huishoudelijk werk wordt verricht, vooral overdag, wordt veroorzaakt doordat zich onder de niet-werkende groep tot 50 jaar meer vrouwen bevinden, deels nog met kleine kinderen. Onder de niet-werkende 50-plussers bevinden zich meer mannen, en verder vrouwen maar dan grotendeels zonder kleine kinderen.
- 9 De oudere werkenden zelfs in sterke mate 's avonds. Vermoedelijk betreft het hier een groep werkenden die min of meer aan de top van zijn of haar carrière staat en als spin-off hiervan veel bestuurlijk werk verricht, zoals het leiden van vergaderingen na werktijd. De timing van het vrijwilligerswerk c.q. de informele hulp van niet-werkenden tot 50 jaar geeft voor de woensdag trouwens een dip in de middag te zien en een opleving in de avond. Waarschijnlijk laat zich in dit patroon de zorg voor kinderen in de basisschoolleeftijd aflezen, die immers op woensdagmiddag vrij zijn (waardoor zorgende ouders niet beschikbaar zijn voor vrijwilligerswerk).

4 Maatschappelijke inzet, ouderen en arbeidsdeelname

4.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken is nagegaan in hoeverre de maatschappelijke inzet van de Nederlandse bevolking de afgelopen jaren is veranderd en hoe de tijdsbesteding van ouderen eruitziet. In dit hoofdstuk wordt de tweede onderzoeksvraag beantwoord: in hoeverre hangt de deelname aan vrijwilligerswerk of andere vormen van maatschappelijke inzet van ouderen (50-69 jaar) samen met hun arbeidsdeelname? Net als in de vorige hoofdstukken wordt bij maatschappelijke inzet onderscheid gemaakt tussen (1) politieke participatie, (2) vrijwilligerswerk in georganiseerd verband, hierna vrijwilligerswerk genoemd (bijvoorbeeld voor de kerk, de sportvereniging of informele hulp in georganiseerd verband, bijvoorbeeld via de Zonnebloem), (3) informele hulp (ook wel mantelzorg genoemd, de hulp aan vrienden en bekenden)¹ en (4) de zorg voor kleinkinderen.

Voor de analyses van politieke participatie is gebruikgemaakt van recente edities van de reeks onderzoeken Culturele Veranderingen (CV) van het SCP. Voor de overige drie facetten van maatschappelijke inzet is gebruikgemaakt van het Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLs) van het CBS en van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van het SCP en partners. Deze bestanden bevatten gegevens over zowel de arbeidsdeelname² en de maatschappelijke inzet als over een groot aantal achtergrondkenmerken (zie ook paragraaf 4.3). In geen van deze onderzoeken is echter een goede indicator voor etniciteit aanwezig.³ Raadpleging van andere grote nationale surveys leert dat er geen andere databestanden beschikbaar zijn waarin goede gegevens over maatschappelijke inzet en over etniciteit zijn gecombineerd (zie bijlage A).

De opzet van het hoofdstuk is als volgt: eerst wordt in paragraaf 4.2 stilgestaan bij de literatuur die beschikbaar is over de (determinanten) van maatschappe-

lijke inzet bij ouderen, en in het bijzonder over de relatie tussen werk en maatschappelijke inzet. Vervolgens wordt in paragraaf 4.3 nagegaan of ouderen betrokken zijn bij de diverse aspecten van maatschappelijke inzet, en in hoeverre dit samenhangt met het al dan niet verrichten van betaalde arbeid. Hierbij wordt alleen gekeken naar het wel of niet maatschappelijk actief zijn, maar nog niet naar de hoeveelheid tijd die men daaraan besteedt. Dit laatste is het onderwerp van paragraaf 4.4. In paragraaf 4.5 worden de belangrijkste conclusies van het hoofdstuk verwoord.

4.2 Literatuur: ouderen en maatschappelijke inzet

In hoofdstuk 2 is uitgebreid aandacht geschonken aan de maatschappelijke inzet van de Nederlandse bevolking en aan ontwikkelingen in de tijd. Hierbij werd ook een beeld geschetst van de literatuur over de relatie tussen betaalde en maatschappelijke inzet van de bevolking (18-plussers). In deze paragraaf wordt ingezoomd op de literatuur die beschikbaar is over ouderen en maatschappelijke inzet, en in het bijzonder op de relatie tussen de deelname van ouderen aan betaalde arbeid en aan maatschappelijke inzet.

In Nederland heeft vooral Knipscheer erop gewezen dat mensen een steeds hogere leeftijd bereiken, maar op beduidend jongere leeftijd dan vroeger stoppen met werken. Zij hebben dus in hun 'derde levensfase' (na de kindertijd en het arbeidzaam leven) steeds meer vrije tijd (Knipscheer 1995; Knipscheer 1996). Als ouderen vaker maatschappelijk actief zouden zijn, dan kunnen zowel ouderen zelf als de samenleving er geheel aan baat bij hebben (Zandbergen 1995; Zandbergen en Van Tulder 1996). De Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid was bijna tien jaar geleden ook al van mening dat de samenleving voor het vrijwilligerswerk en de informele hulp te weinig een beroep doet op uittredende werknemers. De raad beval dan ook aan om de vervroegd uittredende mensen te stimuleren een deel van hun vrije tijd aan zorgarbeid te besteden (VROB 1995: 10).

In dit hoofdstuk gaat het echter niet om een discussie of maatschappelijke inzet van ouderen al dan niet gestimuleerd zou moeten worden, maar om de vraag of maatschappelijke participatie samenhangt met het verrichten van betaalde arbeid. Wat bepaalt nu of ouderen al dan niet *feitelijk* actief zijn in de maatschappij? Wiggers (1997: 38) noemt, na een uitgebreide literatuurstudie, de volgende kenmerken van de leefsituatie van ouderen die van invloed zijn op hun maatschappelijke inzet: opleidingsniveau, inkomen, vervoer, gezondheid en leeftijd.

Onderzoek van Lamme et al. (1998: 136) bevestigt een aantal van deze bevindingen. Zij vonden dat ouderen met een slechte gezondheid, ouderen op hoge leeftijd, oudere vrouwen, alleenstaande ouderen, ouderen met een laag opleidingsniveau en ouderen met een laag inkomen minder vaak als vrijwilliger betrokken waren bij organisaties.

Op basis van empirisch onderzoek onder ouderen stelde Wiggers (2003) vast dat vooral een lagere leeftijd, een hogere sociaal-economische positie en een grotere maatschappelijke betrokkenheid de kans op vrijwilligerswerk vergroten. Wel of niet deelnemen aan betaalde arbeid maakte voor de kans op het verrichten van vrijwilligerswerk niet uit. Hoewel Wiggers niet vindt dat er sprake is van concurrentie tussen betaalde en onbetaalde arbeid, vond zij wel dat vooral vroegtijdig gepensioneerden (mensen die tussen de 55 en 65 jaar stopten met werken) vaker vrijwilligerswerk doen en dat mensen die betaalde arbeid hebben vaak een gebrek aan tijd noemen als reden om geen onbetaalde arbeid te doen. Zij verwacht dan ook dat een toename van betaald werk in de toekomst ten koste zal gaan van het onbetaalde werk.

Tegelijkertijd stelt zij vast dat de onderzochte factoren slechts een klein deel van de verklaring vormen waarom sommigen wel en anderen geen vrijwilligerswerk doen. Andere factoren, zoals de vraag vanuit vrijwilligersorganisaties naar de inzet van ouderen, de selectiecriteria van organisaties en de faciliteiten die organisaties hebben om het vrijwilligerswerk af te stemmen op de wensen en

mogelijkheden van ouderen, spelen waarschijnlijk een veel grotere rol. Ook voor het verlenen van informele hulp geldt dat een lagere leeftijd en een lager beroepsniveau de kans vergroten op het geven van informele hulp. Verder is de omvang van het sociale netwerk van belang. Timmermans (2003) en De Klerk (2003) wezen erop dat vooral het kennen van een hulpbehoevend iemand in het directe netwerk ertoe leidt dat mensen informele hulp geven.

Een slechte gezondheid en financiële beperkingen noemen ouderen zelf belangrijke obstakels om vrijwilligerswerk te verrichten (Midlarsky en Kahana 1994). Omdat verreweg de meeste ouderen in deze studie gepensioneerd waren, is niet naar de relatie tussen werk en vrijwilligerswerk gekeken. Wel gaf een klein aantal ouderen aan dat zij sinds hun pensionering meer uren vrijwilligerswerk zijn gaan doen, omdat zij meer vrije tijd tot hun beschikking hadden.

Een, enigszins verouderd, grootschalig Amerikaans literatuuronderzoek naar ouderen en vrijwilligerswerk laat onder meer zien dat ouderen met een hoger opleidingsniveau, een hoger inkomen, een hogere beroepsstatus en een betere gezondheid en ouderen die regelmatig naar de kerk gaan vaker vrijwilliger zijn dan ouderen met een lagere sociaal-economische status of een slechte gezondheid of degenen die niet kerkelijk zijn (Fischer en Schaffer 1993). De relatie tussen betaalde arbeid en het verrichten van vrijwilligerswerk blijkt minder duidelijk te zijn. Een aantal studies geeft aan dat werkende ouderen vaker vrijwilligerswerk verrichten dan niet-werkende ouderen, en dat vooral deeltijdwerkenden veel vrijwilligerswerk doen. Er zijn echter ook studies die laten zien dat juist de niet-werkenden vaker vrijwilligerswerk doen. Fischer en Schaffer wijzen erop dat het feit dat de werkende ouderen over het algemeen jonger en gezonder zijn dan de niet-werkende ouderen er een rol in kan spelen dat werkende ouderen vaker vrijwilligerswerk doen dan niet-werkenden.

Ook in de *Rapportage ouderen 2001* is aandacht besteed aan het vrijwilligerswerk door ouderen (De Beer en Wildeboer Schut 2001). Uit die analyses kwamen slechts kleine verschillen tussen werkende en niet-werkenden 50-64-

jarigen naar voren in hun betrokkenheid bij vrijwilligerswerk. Dit hangt echter samen met het feit dat zich onder de werkenden relatief veel mannen en veel hoogopgeleiden bevinden. Als rekening wordt gehouden met verschillen in sekse en opleidingsniveau blijken er onder de 50-64-jarigen die niet werken beduidend meer vrijwilligers te vinden dan onder de werkenden: de kansverhouding wel/geen vrijwilligerswerk is bij een middelbaar opgeleide man met een uitkering (bijvoorbeeld een WW- of een WAO-uitkering) ongeveer 1,4 maal zo groot als bij een werkende man met dezelfde opleiding, en bij de overige personen (zonder uitkering en zonder werk) 1,3 maal zo groot (zie ook De Klerk en Eijsink 1999). De Beer en Wildeboer Schut wijzen erop dat vooral het opleidingsniveau van belang is: ouderen met een lage opleiding ontplooiën de minste vrijwilligersactiviteiten en degenen met een hoge opleiding de meeste.

De betrokkenheid van ouderen bij organisaties wordt uiteraard niet alleen bepaald door de omstandigheden waarin zij op dat moment verkeren. Ruim voor hun pensionering denken mensen al na over wat ze daarna willen doen en stemmen bepaalde beslissingen daarop af. De hoogte van het pensioen, de mate van kerkelijke deelname en het persoonlijk belang dat aan participatie wordt toegekend blijken van invloed op de vraag in hoeverre maatschappelijke participatie een onderdeel vormt van de leefstijl die men als ideaal ziet voor de tijd na zijn pensionering (Smith 2004). Over het algemeen beginnen mensen niet pas na hun pensionering met vrijwilligerswerk.

Een belangrijke factor waaraan in veel (en wegens gebrek aan gegevens noodgedwongen ook in het onderhavige) onderzoek wordt voorbijgegaan, zijn eerdere ervaringen met participatie, bijvoorbeeld vrijwilligerswerk in een eerdere levensfase of het opgroeien in een gezin met actieve ouders (Wilson 2000). Vrijwilligerswerk dat eerder in het leven is gedaan blijkt een uitstekende voorspeller te zijn van vrijwilligerswerk later in het leven (Okun 1993; Hodgkinson en Weitzman 1994; Caro en Bass 1997; Mutchler et al. 2003; Hooghe 2003; Hooghe et al. 2004). En wie ten tijde van zijn pensionering actief is in het vrijwilligerswerk gaat hier vaak gewoon mee door, zij het veelal in een wat andere

vorm: minder vanuit langetermijnverplichtingen en meer gericht op specifieke projecten.

Specifieker is de vraag naar de betekenis voor de maatschappelijke participatie van het verrichten van betaalde arbeid en de overgang naar de pensionering van ouderen. Op basis van panelonderzoek, waarbij respondenten in de tijd gevolgd worden, stellen Mutchler, Burr en Caro vast dat er geen relatie bestaat tussen (stoppen met) betaalde arbeid en het verlenen van informele hulp. Zij vinden wel een (negatief) verband met vrijwilligerswerk, maar alleen bij hen die voorheen niet als vrijwilliger actief zijn geweest. Bij degenen die al actief zijn (geweest) als vrijwilliger heeft het afscheid van een betaalde werkkring later in het leven nauwelijks enig effect (Mutchler et al. 2003).

Samengevat kan worden gesteld dat vooral een hoog opleidingsniveau en een goede gezondheid van invloed zijn op de maatschappelijke inzet van ouderen. Over de relatie tussen arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet bestaat minder duidelijkheid, wat mogelijk ook verklaard kan worden doordat de onderzoekers verschillende leeftijdsgroepen onder de loep hebben genomen.

4.3 Deelname aan maatschappelijke inzet

In hoeverre zijn ouderen maatschappelijk actief en zijn daarin verschillen tussen diverse groepen ouderen te onderkennen? In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de mate waarin 50-69-jarigen maatschappelijk actief zijn op het terrein van politieke participatie, vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen. Het gaat daarbij uitsluitend om de vraag óf ze actief zijn; de vraag hoeveel tijd zie hierin investeren komt in paragraaf 4.4 aan de orde.

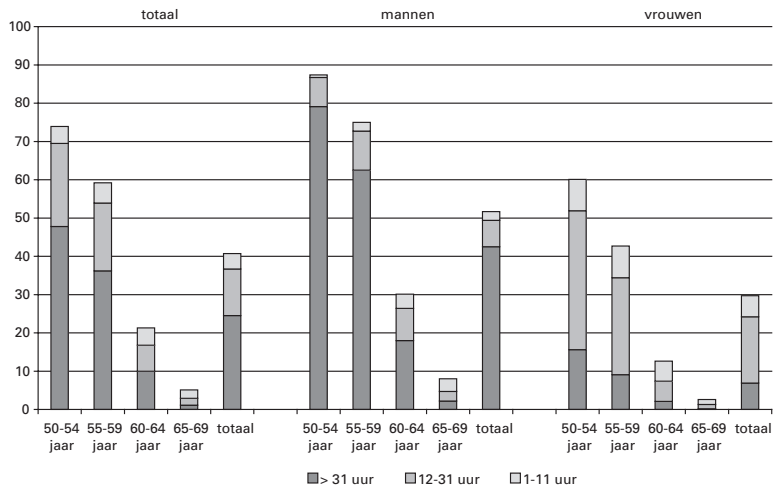
De opbouw van de analyses is als volgt: eerst wordt steeds een onderscheid gemaakt naar leeftijd, geslacht en arbeidsdeelname. Daarbij wordt nog geen rekening gehouden met de onderlinge samenhang tussen deze verschillende kenmerken (dus bijvoorbeeld met het feit dat vooral mannen werken; deze analyses worden bivariate analyses genoemd). Vervolgens wordt iedere keer met

behulp van multivariate analyses (analyses waarbij wordt gecorrigeerd voor andere kenmerken die van invloed kunnen zijn op de samenhang tussen arbeid en maatschappelijke inzet) nagegaan in hoeverre deelname aan de arbeidsmarkt samenhangt met maatschappelijke inzet. Maar eerst schetsen we hoeveel 50-69-jarigen actief zijn op de arbeidsmarkt.

Deelname aan betaalde arbeid

Ongeveer 40% van de 50-59-jarigen heeft betaald werk, waarbij kleine baantjes (1-11 uur per week) ook als betaald werk zijn opgevat (zie figuur 4.1; zie ook tabel 3.4). Het is algemeen bekend dat de arbeidsdeelname daalt als mensen ouder zijn en dat mannen vaker werken dan vrouwen. Dit laatste geldt ook zeker bij ouderen: ruim 50% van de mannen tussen de 50 en 69 jaar werkt tegen ongeveer 30% van de vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie. Bij de 60-69-jarigen werkt nog geen 15%. Mannen werken meestal voltijds. Slechts een heel klein gedeelte van de oudere vrouwen (7%) werkt voltijds (hier opge-

Figuur 4.1: Arbeidsdeelname onder 50-69-jarigen naar leeftijdscategorie en geslacht, 2002 (in procenten)

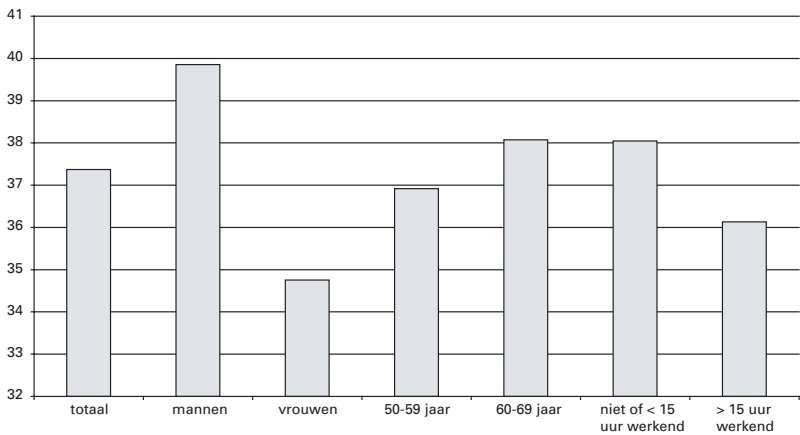
Bron: CBS (EBB'02)

vat als minimaal 32 uur per week); bij de mannen is dit 43%. Heel kleine baantjes (1 tot 11 uur per week) komen voor bij 4% van de 50-69-jarigen, vooral bij vrouwen (6%). Degenen die maximaal elf uur per week werken worden in de rest van dit hoofdstuk tot de niet-werkenden gerekend.⁴

Collectieve acties

Van alle 50-69-jarigen heeft 37% de twee jaar voorafgaand aan de enquête deelgenomen aan collectieve acties.⁵ De verschillen naar leeftijd, geslacht of deelname aan de arbeidsmarkt (zonder rekening te houden met andere factoren) zijn gering: zo was 40% van de oudere mannen actief bij collectieve acties en 35% van de vrouwen. Bij de niet-werkenden is 38% actief geweest en bij de werkenden 36%.⁶

Figuur 4.2: Deelname aan collectieve acties, bevolking van 50-69 jaar, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: SCP (CV'00; CV'02)

Dat werkenden iets minder vaak deelnamen aan collectieve acties dan niet-werkenden kan er uiteraard mee te maken hebben dat de werkende ouderen andere kenmerken hebben dan de niet-werkende ouderen. Met behulp van

(logistische) regressieanalyses kan met dat soort verschillen rekening worden gehouden. De uitkomsten van een dergelijke analyse worden weergegeven door middel van zogenoemde odds ratio's. Een odds ratio groter dan 1 wil zeggen dat die betreffende groep meer kans maakt (op bijvoorbeeld de deelname aan collectieve acties) en een odds ratio kleiner dan 1 betekent dat de betreffende groep minder kans maakt dan een referentiegroep. Zo blijkt dat werkenden vaker deelnemen aan collectieve acties dan niet-werkenden (in tabel 4.1 is de odds ratio bij werkenden 1,4). Dit verschil verdwijnt echter als ook rekening wordt gehouden met andere achtergrondkenmerken zoals leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en kerkgang (de odds ratio van werkenden is dan 1,0).

Als gekeken wordt naar andere kenmerken, dan blijkt dat de oudste leeftijdsgroep minder actief bij collectieve acties betrokken is dan de groep van 50-59 jaar. Ook vrouwen zijn minder daarbij betrokken. Wat betreft de deelname aan collectieve acties is opleidingsniveau dé voorspeller. Kerkgang blijkt tevens een stimulator. Dat werkenden minder vaak deelnemen aan collectieve acties dan niet-werkenden blijkt dus niet samen te hangen met het werk, maar met het feit dat werkende ouderen vaker wat jonger zijn, man zijn en hoger opgeleid zijn dan de niet-werkenden.

Tabel 4.1: Effecten van betaalde arbeid en sociaal-demografische kenmerken op de deelname aan collectieve acties (bevolking van 50-69 jaar), gecorrigeerde kansverhoudingen^a

	werk	+ leeftijd	+ achtergrond- kenmerken
werk (werkzaam i.p.v. niet)	1,4***	1,2**	1,0
leeftijd (60-69 i.p.v. 50-59 jr)		0,8*	0,7***
geslacht (vrouw i.p.v. man)			0,8***
opleiding (minimaal mo i.p.v. lager)			2,3***
kerkgang (minstens 1x per maand i.p.v. minder)			1,4***
<i>R² Nagelkerke</i>	<i>0,01</i>	<i>0,01</i>	<i>0,06</i>

a Significantie: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Zie bijlage B, tabel B.1 voor analyses naar leeftijd en geslacht.

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 1993-2002)

Bij uitsplitsingen naar sekse en leeftijdsgroep (zie bijlage B, tabel B.1) blijkt dat de samenhang tussen arbeidsdeelname en de deelname aan collectieve acties alleen bij vrouwen tussen de 50 en 59 jaar te zien is. Ook dit verschil valt echter weg als rekening wordt gehouden met andere achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau en kerkgang.

Vrijwilligerswerk en informele hulp: definities

Het aandeel mensen dat maatschappelijk actief is op het terrein van vrijwilligerswerk of informele hulp varieert al naargelang de gebruikte onderzoeksmethode en gehanteerde definities. Zo daalt het percentage vrijwilligers als de bestudeerde tijdsperiode (bv. een jaar of een week) wordt ingekort, als expliciet wordt vermeld dat het uitdrukkelijk om vrijwilligerswerk in georganiseerd verband gaat of wanneer de (als voorbeelden genoemde) sectoren waarin vrijwilligerswerk wordt verricht worden verkleind (zie tabel 2.2 en SCP 1996: 556).

Ook het aandeel informele helpers is sterk afhankelijk van gekozen definities: als bijvoorbeeld niet alleen de hulp aan chronisch zieken of gehandicapten maar ook aan kortdurend zieken of stervenden wordt meegenomen, of wanneer ook de hulp aan huisgenoten als informele hulp wordt opgevat of taken zoals het doen van klusjes of het invullen van formulieren, dan is het aandeel informele helpers veel groter dan wanneer een smalle definitie (hulp aan niet-huisgenoten die langdurig ziek of gehandicapt zijn en hulp nodig hebben bij de persoonlijke verzorging of het huishouden) wordt gekozen (zoals in De Klerk 2003).

Omdat de verschillen aanzienlijk kunnen zijn, wordt hier kort stilgestaan bij de gebruikte bestanden: POLS en TBO. In POLS is gevraagd in hoeverre men in de twaalf maanden voorafgaand aan de enquête 'vrijwilligerswerk voor organisaties en verenigingen' heeft verricht of in de vier weken voorafgaand aan de enquête informele hulp heeft verleend binnen het eigen netwerk (maar niet aan huisgenoten). Dit betekent dat bij POLS de maatschappelijke inzet vrij globaal geïnventariseerd wordt: ook als iemand eens per kwartaal als vrijwilliger deelneemt aan een bestuursvergadering, kan dit worden opgevat als vrijwilligers-

werk. Dit bestand geeft dus een vrij hoge schatting van de maatschappelijke inzet. Hierna wordt dit aangeduid als 'wel eens vrijwilligerswerk' of 'vrijwilligerswerk (ruime definitie)', waarbij wordt opgemerkt dat dit dus ook mensen betreft die wél zeer frequent vrijwilligerswerk doen.

In het TBO is aan respondenten gevraagd om in een week in oktober in een dagboekje per kwartier bij te houden waaraan men zijn tijd heeft besteed. Deze methode heeft als voordeel dat de kans op sociaal-wenselijke antwoorden zo klein mogelijk is (Breedveld en Van den Broek 2001). Daarnaast geeft het dagboekje in het TBO niet alleen inzicht óf men maatschappelijk actief is, maar ook in de intensiteit van deze inzet (het aantal uren). Door alleen te kijken naar de week voorafgaand aan de enquête wordt echter iemand die maandelijks actief is, maar net niet in die onderzoekswEEK, niet als maatschappelijk actief beschouwd, terwijl hij dat wel is. Dit onderzoek geeft hierdoor een lagere schatting van de maatschappelijke inzet. Deze vorm van vrijwilligerswerk wordt aangeduid als 'geregeld vrijwilligerswerk' of 'vrijwilligerswerk (smalle definitie)'. Door beide bronnen te gebruiken wordt optimaal gebruikgemaakt van het beschikbare materiaal.

Vrijwilligerswerk

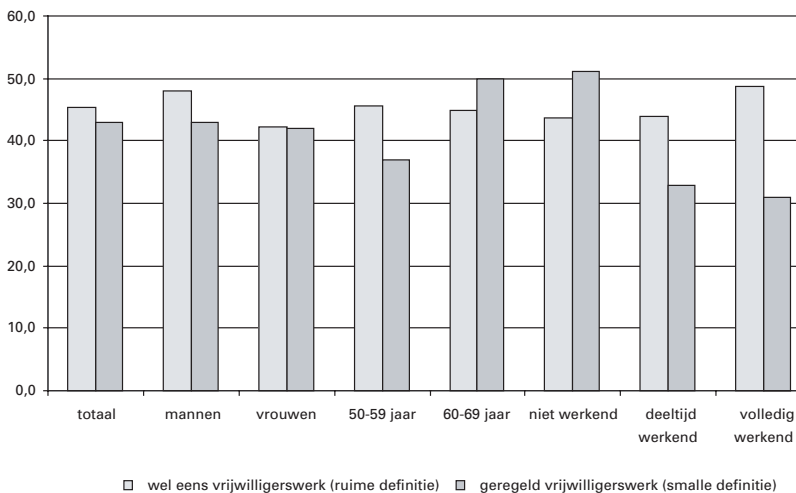
Ongeveer 45% van de 50-69-jarigen verricht vrijwilligerswerk, zo blijkt uit figuur 4.3. Hierbij is er nauwelijks onderscheid tussen mensen die 'wel eens' vrijwilligerswerk doen (linker kolommen, POLS-data) en de mensen die dat in de week voorafgaand aan de enquête deden (rechter kolommen, op basis van TBO).

Bij een brede opvatting van vrijwilligerswerk valt op dat vooral mannen en volledig werkende ouderen (voor een belangrijk deel dezelfde mensen) dit vaker doen dan andere groepen ouderen. Ook uit ander onderzoek bleek dat oudere mannen (55-plussers in dit geval) vaker vrijwilligerswerk doen dan oudere vrouwen (Knipscheer 1996; De Klerk en Eijnsink 1999).

Bij degenen die geregeld (in ieder geval in de week voorafgaand aan het interview) vrijwilligerswerk doen, ontstaat een ander beeld: over het algemeen doen iets minder ouderen (43%) geregeld vrijwilligerswerk dan op incidentele basis (45%). Tussen beide meetmethoden doen zich duidelijk verschillen voor wat betreft de relatie met werkzaamheid. Een betaalde baan blijkt geen belemmering te vormen voor minder intensief vrijwilligerswerk – eerder het tegendeel, voltijd werkenden verrichten vaker incidenteel vrijwilligerswerk dan niet- of deeltijdwerkers – maar wel voor geregeld vrijwilligerswerk (op wekelijkse basis).

Of het verrichten van vrijwilligerswerk daadwerkelijk samenhangt met de deelname aan de arbeidsmarkt, of dat dit komt door de samenstelling van de groep werkenden (over het algemeen mannen, gezonde mensen, mogelijk met een hogere opleiding) zal duidelijk worden in tabel 4.3, als multivariate analyses worden gepresenteerd.

Figuur 4.3: Deelname aan vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO2000)

Aard van het vrijwilligerswerk

Vrijwilligers kunnen op velerlei terrein actief zijn. Zo zijn vrijwilligers betrokken bij de gezondheidszorg (bv. via de landelijke Unie van Vrijwilligers), bij de kinderopvang, bij sport- of hobbyclubs, bij ideële of godsdienstige organisaties of bij belangenorganisaties (vakbonden, onderwijsverenigingen).

Ouderen zijn vooral vaak actief op levensbeschouwelijk terrein (dit is vermoedelijk een cohorteffect en niet zozeer een leeftijdseffect), bij een sportvereniging of bij de verzorging (alle 12%), zo blijkt uit tabel 4.2. Er blijken bovendien verschillen tussen de hier onderscheiden leeftijdsgroepen. Zo zijn mensen vaker actief voor een levensbeschouwelijke groep naarmate ze ouder zijn. De 60-plussers doen vaker vrijwilligerswerk op het terrein van de verzorging of 'andere organisaties' dan de 50-59-jarigen. Daarentegen zijn ze juist minder vaak actief bij de sportvereniging, in arbeidsorganisaties of in het jeugdwerk.

Tabel 4.2: Deelname aan vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar leeftijdsklasse, 2000-2002 (in procenten)

	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	65-69 jaar	totaal
totaal actief in georganiseerd verband	44	47	44	46	45
<i>waarvan op terrein van:</i>					
verzorging	9	11	15	14	12
sport, hobby en cultuur	21	25	21	19	22
sportvereniging	13	14	10	9	12
culturele vereniging ^a	6	6	7	6	6
hobbyvereniging	5	7	6	6	6
politiek, arbeid en levensbeschouwing	14	16	15	18	16
levensbeschouwelijke groep	10	11	13	16	12
arbeidsorganisatie	4	4	2	2	3
politiek	2	2	1	1	2
jeugdwerk en school	7	6	4	3	5
jeugdwerk	4	4	3	1	3
school ^b	4	3	2	2	3
andere organisaties	7	9	11	11	9

a Zang, muziek, toneel.

b Oudercommissie, schoolbestuur, werken in bibliotheek, leesmoeder en dergelijke.

Bron: CBS (POLS2000-2002)

Tussen werkende en niet-werkende ouderen bestaan nauwelijks verschillen in de terreinen waarop beide groepen vrijwilligerswerk verrichten (niet in tabel). Een uitzondering hierop is dat ouderen met een volledige baan vaker actief zijn in een arbeidsorganisatie. Iets minder vanzelfsprekend lijkt het dat volledig werkende ouderen vaker actief zijn bij een sportvereniging dan andere ouderen. Dit kan echter verklaard worden doordat vooral mannen actief zijn in een sportvereniging. Ouderen met een kleine baan (1-11 uur) zijn het meest actief op levensbeschouwelijk terrein (doordat vooral vrouwen actief zijn in de kerk), terwijl volledig werkende ouderen daar juist minder actief zijn.

De gepresenteerde gegevens geven nog geen inzicht in de aard van het vrijwilligerswerk dat wordt verricht. Mannen blijken over het algemeen als vrijwilliger meer bestuurlijke werkzaamheden te verrichten, vrouwen meer ondersteunend werk en verzorgende taken (Van Daal 1990). Uit de Longitudinal Aging Study Amsterdam (LASA)⁷ blijkt dat oudere mannen ongeveer twee keer zo vaak bestuurlijk vrijwilligerswerk doen als oudere vrouwen. Vooral tussen de 60 en 64 jaar zijn veel mannen bestuurlijk actief. Na het vijftenzestigste levensjaar neemt de bestuurlijke activiteit langzaam af (Witter 1995). Dit kan voor een deel verklaard worden uit het feit dat sommige verenigingen in die jaren een leeftijdsgrens hanteerden voor bestuurlijke activiteiten (LBL 1995). Een andere mogelijke verklaring is dat voor sommige mensen het bestuurlijke werk op de één of andere manier (feitelijk of in iemands beleving) gekoppeld is aan betaalde werkzaamheden. Zodra men met werken stopt, ziet men hierin een aanleiding om ook te stoppen met de bestuurlijke activiteiten (vgl. Dekker 1999).

Vrijwilligerswerk: de relatie met arbeid uitgezuiverd

Tot nu toe is alleen gekeken naar de samenhang tussen leeftijd of arbeidsmarktaandeelname en het doen van vrijwilligerswerk, maar is geen rekening gehouden met relevante achtergrondkenmerken als kerkbezoek of opleidingsniveau (zie hoofdstuk 2 en paragraaf 4.2). Met behulp van logistische regressieanalyses kan (net zoals dat bij de deelname aan collectieve acties gebeurde) worden nagegaan

welke relatie er bestaat tussen arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet als rekening wordt gehouden met deze en andere kenmerken.

Als ook wordt gecontroleerd voor bijvoorbeeld opleiding en gezondheid, dan blijkt dat er onder oudere vrouwen met een volledige baan minder vrijwilligers te vinden zijn. Dat geldt zowel voor de incidentele vrijwilligers (linker deel tabel) als voor de regelmatige vrijwilligers (recht deel). Bij mannen bestaat deze significante relatie alleen tussen het hebben van betaald werk en 'regelmatig' vrijwilligerswerk. Oudere mannen met een baan verrichten (ceteris paribus) dus ongeveer even vaak af en toe vrijwilligerswerk als oudere mannen zonder baan. Met andere woorden: betaald werk lijkt voor oudere mannen vooral een belemmering te vormen om geregeld (wekelijks) vrijwilligerswerk te doen. Bij oudere vrouwen vormt een betaalde baan ook een belemmering voor incidenteel vrijwilligerswerk.

Tabel 4.3: Vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)^b

	wel eens vrijwilligerswerk ^c			geregeld vrijwilligerswerk ^c		
	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur) ^d	(0,89)	(1,26)	(0,74)	0,52	0,55	(0,65)
volledig werk (≥ 32 uur) ^d	(0,86)	(0,93)	0,51	0,39	0,47	0,16

- a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.2, B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).
- b De gegevens tussen haakjes zijn niet significant ($p < 0,05$).
- c Wel eens vrijwilligerswerk is de vraag in hoeverre men het afgelopen jaar aan vrijwilligerswerk heeft gedaan (POLS); geregeld vrijwilligerswerk is vrijwilligerswerk verricht in afgelopen week (TBO).
- d Ten opzichte van de referentiegroep die bestaat uit degenen die niet werken.

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO1995-2000)

De gegevens uit tabel 4.3 voor het wel eens vrijwilligerswerk doen lijken op het eerste gezicht in strijd met die uit figuur 4.3. Daar werd immers gevonden dat ouderen met een volledige baan vaker (wel eens) vrijwilligerswerk doen. Het verschil wordt veroorzaakt doordat in tabel 4.3 ook rekening is gehouden met andere kenmerken. Het zijn vooral mannen, gezonde ouderen of ouderen met een hoog opleidingsniveau die werken en dat zijn ook degenen die veel vrijwilli-

gerswerk doen. Wanneer (zoals in tabel 4.3) voor deze kenmerken wordt gecontroleerd, dan blijkt dat werk juist negatief samenhangt met het verrichten van (regelmatig) vrijwilligerswerk.

In bijlage B (tabel B.2, op basis van POLS en tabel B.3 op basis van TBO) is uitgebreider weergegeven welke kenmerken van ouderen samenhangen met het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk. Hieruit blijkt dat kerkelijkheid en opleidingsniveau de belangrijkste kenmerken zijn: degenen die regelmatig een kerk bezoeken of een hoger opleidingsniveau hebben, doen vaker vrijwilligerswerk. Een slechte gezondheid en het ontberen van een auto zijn belangrijke belemmeringen om vrijwilligerswerk te doen. Tot slot doen mannen vaker vrijwilligerswerk dan vrouwen. Deze kenmerken kwamen ook uit het literatuuroverzicht naar voren als de belangrijkste determinanten van het verrichten van vrijwilligerswerk (zie paragraaf 4.2).

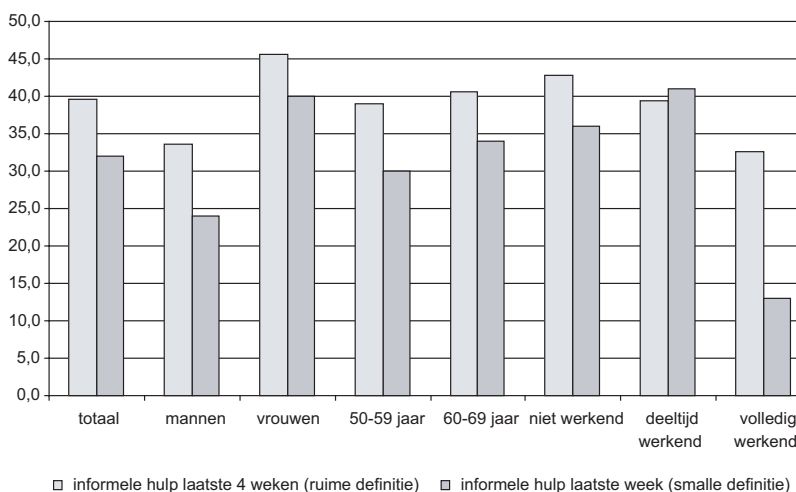
Informele hulp

Bijna 40% van de 50-69-jarigen verleende in de vier weken voorafgaand aan het interview informele hulp in eigen kring (waarbij de hulp aan huisgenoten niet is meegeteld; figuur 4.4, linker kolommen, afkomstig uit POLS). Ruim 30% van de 50-69-jarigen geeft geregeld informele hulp (dat wil zeggen in ieder geval de week voorafgaand aan het interview; rechter kolommen in tabel, afkomstig uit TBO). Bij beide meetmethoden betuigen vrouwen zich vaker actief bij het verlenen van informele hulp dan mannen (zie ook hoofdstuk 2 en De Klerk en Eijssink 1999). Degenen die volledig werken geven bij beide methoden ook minder vaak informele hulp dan degenen die niet of in deeltijd werken. De verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen werkenden en niet-werkenden zijn groter bij het geven van informele hulp op regelmatige basis dan bij de informele hulp op meer incidentele basis.

Uit deze gegevens valt nog niet af te leiden of het geven van informele hulp echt samenhangt met het verrichten van betaalde arbeid, of dat dit bijvoorbeeld komt doordat vooral mannen een volledige baan hebben en minder vaak infor-

mele hulp geven dan vrouwen. Dit kan wel onderzocht worden met behulp van multivariate analyses (zie tabel 4.4 op p. 78). Zowel een deeltijdbaan als een volledige baan impliceert dat ouderen minder vaak 'wel eens' informele hulp geven, ook als gecontroleerd wordt voor bijvoorbeeld verschillen in opleiding en gezondheid. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Bij het geregeld geven van informele hulp is dit verschil alleen significant als naar mannen en

Figuur 4.4: Deelname aan informele hulp, bevolking van 50-69 jaar, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO2000)

vrouwen samen wordt gekeken. Dat de analyse voor mannen en vrouwen apart geen significante verschillen te zien geeft, kan niet los worden gezien van de kleine respondentenaantallen. Deeltijdarbeid lijkt positief samen te hangen met het geregeld geven van informele hulp, maar dit verschil is niet significant.

Ook bij informele hulp zijn andere kenmerken van ouderen, zoals kerkelijke betrokkenheid, opleidingsniveau en gezinssituatie (in het TBO), belangrijke determinanten voor het geven van informele hulp (zie bijlage B, tabel B.2 en

B.3). De belangrijkste aanleiding om hulp te geven, namelijk dat iemand in het eigen netwerk hulp nodig heeft, lijkt veel belangrijker (De Klerk 2003), maar hierover zijn geen gegevens beschikbaar.

Tabel 4.4: Informele hulp, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)^b

	wel eens informele hulp ^c			geregeld informele hulp ^c		
	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur) ^d	0,68	0,62	0,74 ^e	(1,33)	(1,56)	(1,33)
volledig werk (≥ 32 uur) ^d	0,63	0,57	0,59	0,53	(0,65)	(0,58)

- a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.2 en B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).
- b De gegevens tussen haakjes zijn niet significant ($p < 0,05$).
- c Wel eens informele hulp is de vraag in hoeverre men de voorafgaande vier weken informele hulp heeft gegeven (POLs); geregeld informele hulp is hulp verricht in afgelopen week (TBO).
- d Ten opzichte van de referentiegroep die bestaat uit degenen die niet werken.
- e Dit verschil is niet significant als degenen die 1-11 uur werken worden samengevoegd met de deeltijdwerkenden in plaats van met de niet-werkenden.

Bron: CBS (POLs2000-2002); SCP (TBO1995-2000)

Vrijwilligerswerk en/of informele hulp

Tot nu toe zijn vrijwilligerswerk en informele hulp steeds onafhankelijk van elkaar geanalyseerd, maar mensen kunnen uiteraard beide doen. De vraag is dan of informele hulp en vrijwilligerswerk elkaar in de weg staan. Degenen die informele hulp verlenen, blijken ook vaak vrijwilligerswerk te doen (vaker dan degenen die geen informele hulp geven), zo blijkt uit tabel 4.5 (waarin de odds ratio's voor informele hulpverleners groter zijn dan 1). Dit geldt zowel voor vrouwen als voor mannen, maar het sterkst voor vrouwen. Ook in deze tabel is echter te zien dat volledig werkenden minder vaak vrijwilligerswerk verrichten dan deeltijd- of niet-werkenden. Waar vrijwilligerswerk en informele hulp elkaar kennelijk niet bijten, daar doet betaalde arbeid dat nadrukkelijk wel (zie bijlage B, tabel B.3 voor een overzicht van alle persoonskenmerken).

Tabel 4.5: Vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt, verlenen van informele hulp en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)

	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur; t.o.v. niet-werkend)	0,47	0,51	0,60
volledig werk (≥ 32 uur; t.o.v. niet-werkend)	0,42	0,48	0,18
wel informele hulp (t.o.v. geen informele hulp)	2,59	1,95	3,01

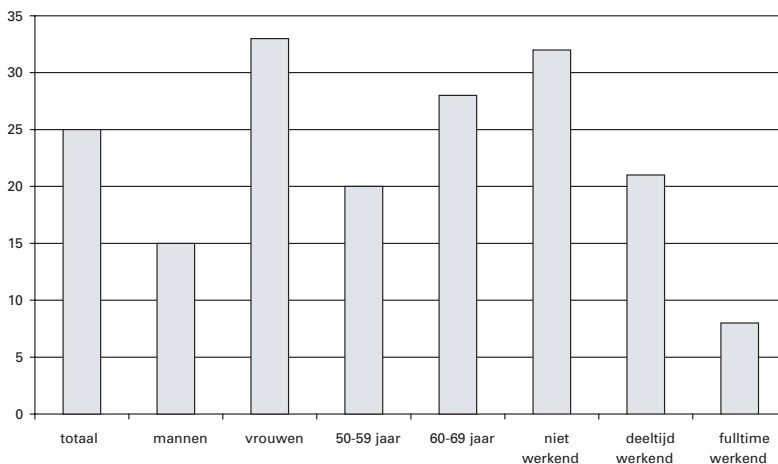
a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).

Bron: SCP (TBO1995-2000)

Zorg voor kleinkinderen

Ongeveer een kwart van de 50-69-jarigen zonder thuiswonende kinderen zorgt voor kleinkinderen (zie figuur 4.5).⁸ Verder blijkt dat vrouwen, niet-werkenden en 60-69-jarigen (voor een belangrijk deel overlappende groepen) vaker voor de kleinkinderen zorgen dan mannen, werkenden of 50-59-jarigen.

Figuur 4.5: Zorg voor kleinkinderen, bevolking van 50-69 jaar zonder thuiswonende kinderen, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: TBO (2000)

Gecorrigeerd voor andere kenmerken (waaronder opleidingsniveau en ervaren gezondheid) blijken voltijdwerkers (zonder thuiswonende kinderen) minder vaak voor de kleinkinderen te zorgen dan niet-werkenden (zonder thuiswonende kinderen) (tabel 4.6). Dit geldt alleen voor vrouwen. Een deeltijdbaan gaat niet samen met de kans dat iemand voor kleinkinderen zorgt.

Tabel 4.6: Zorg voor kleinkinderen, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)^b

	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur; t.o.v. niet-werkend)	(0,77)	(1,22)	(0,74)
volledig werk (≥ 32 uur; t.o.v. niet-werkend)	0,19	(0,37)	0,10

- a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).
- b De gegevens tussen haakjes zijn niet significant ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO1995-2000)

De belangrijkste voorspeller voor het zorgen voor kleinkinderen is sekse: vrouwen zorgen veel vaker voor de kleinkinderen dan mannen (bijlage B, tabel B.3). Hierbij geven laagopgeleide vrouwen iets vaker dergelijke hulp dan andere vrouwen. Alle andere kenmerken, zoals gezondheid, leeftijd of kerkelijke betrokkenheid, spelen geen rol bij het zorgen voor kleinkinderen. Of mensen daadwerkelijk kleinkinderen hebben om voor te zorgen, is overigens niet bekend in het TBO.

4.4 Tijdsbesteding aan maatschappelijke inzet

Nu in paragraaf 4.3 is nagegaan of ouderen al dan niet maatschappelijk actief zijn, staat in deze paragraaf de vraag centraal hoe intensief ouderen participeren (hoeveel uur per week) en of deze intensiteit verband houdt met deelname aan betaalde arbeid. De data voor deze analyses komen alle uit het TBO. Wat betreft de politieke participatie zijn overigens geen cijfers over de tijdsinvestering bekend (niet in TBO en ook niet in Culturele Veranderingen). Net als in de vorige paragraaf wordt eerst gekeken naar de samenhang tussen arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet zonder dat wordt gecontroleerd voor achter-

grondkenmerken. Vervolgens met controle voor bijvoorbeeld geslacht of opleidingsniveau.

Gemiddeld werd in 2000 door de 50-69-jarigen die vrijwilligerswerk doen (ruim 40% van de 50-69-jarigen, zo bleek uit figuur 4.3) 5,5 uur per week aan vrijwilligerswerk besteed, dat is 10% van de beschikbare vrije tijd (zie tabel 4.7).⁹

Mannen en ouderen in die leeftijdscategorie die niet werken (maar wel vrijwilligerswerk doen) besteden gemiddeld iets meer tijd aan vrijwilligerswerk dan degenen die wel werken. Degenen met een volledige baan besteden wel naar verhouding een groter deel van hun vrije tijd aan vrijwilligerswerk. De verschillen zijn echter klein.

Tabel 4.7: Uren besteed aan vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen, bevolking van 50-69 jaar die deze taken verricht, naar achtergrondkenmerken (2000, in uren per week en procenten van de vrije tijd)

	vrijwilligerswerk		informele hulp		zorg kleinkinderen ^a	
	uren deel- nemers	% vrije tijd (deel- nemers)	uren deel- nemers	% vrije tijd (deel- nemers)	uren deel- nemers	% vrije tijd (deel- nemers)
totaal	5,5	10	2,6	5	5,9	7
geslacht						
mannen	6,7	11	2,6	5	3,6	7
vrouwen	4,3	8	2,5	5	7,0	12
leeftijdsklasse						
50-59 jaar	5,2	10	2,3	4	7,2	13
60-69 jaar	5,8	9	2,9	6	5,1	9
arbeidsdeelname						
niet-werkend	5,8	9	–	–	–	–
deeltijdwerkend	4,7	9	–	–	–	–
fulltime werkend	5,1	12	–	–	–	–

a Alleen voor ouderen zonder thuiswonende kinderen.

– Onvoldoende cases om cijfers te presenteren

Bron: SCP (TBO2000)

De ouderen die informele hulp verlenen (ruim 30% van de 50-69-jarigen, zie figuur 4.4) besteden hieraan 2,6 uur per week. Dit is 5% van hun beschikbare vrije tijd. Er zijn hierbij nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen of tussen 50-59-jarigen en 60-69-jarigen.

Er zijn minder ouderen die zorgen voor kleinkinderen (25%, zie figuur 4.5), maar degenen die dat doen steken hier gemiddeld ongeveer zes uur per week in, ofwel 7% van hun vrije tijd (tabel 4.7; dit is minder dan bij het vrijwilligerswerk, doordat het vooral ouderen zijn die niet werken en dus met veel vrije tijd, die voor kleinkinderen zorgen). Oudere vrouwen zorgen ongeveer twee keer zo lang voor kleinkinderen als oudere mannen. De 60-69-jarigen zorgen vaker voor kleinkinderen dan 50-59-jarigen (figuur 4.5), maar laatstgenoemden doen dit wel intensiever (tabel 4.7). Het aantal werkende ouderen dat voor de kleinkinderen zorgt is te klein om een beeld te schetsen van de hoeveelheid tijd die daarmee gemoeid is.

Verschuivingen in het tijdsbudget

Een eerste inzicht in de betekenis van arbeidsdeelname/-duur voor de tijdsinvestering in maatschappelijke inzet wordt verkregen door te kijken naar de verschillen in de tijdsbesteding van niet-, deeltijd- en voltijdwerkenden (tabel 4.8; hierin is nog geen rekening gehouden met andere persoonskenmerken, zoals opleidingsniveau of gezondheid). Niet-werkende 50-69-jarige mannen en vrouwen besteden gemiddeld ruim 80 uur (van de 168 uur die een week telt) aan slapen, eten en persoonlijke verzorging, zo blijkt uit tabel 4.8. Oudere niet-werkende mannen besteden 17 uur per week aan huishouden en zorg (excl. informele hulp), oudere vrouwen besteden hieraan 30 uur per week. Per saldo houden oudere mannen 67 uur per week over voor vrije tijd (incl. vrijwilligerswerk en informele hulp), oudere vrouwen 57 uur. Hiervan besteden zij de meeste tijd aan televisiekijken (mannen), sociaal verkeer buitenshuis (vrouwen) en solitaire hobby's (zie ook hoofdstuk 3). Mannen van 50-69 jaar besteden 4,9 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp, vrouwen in die leeftijd ruim 3,6 uur per week.

Oudere mannen die in deeltijd werken besteden gemiddeld 27 uur per week aan betaalde arbeid, tegen 12 uur per week voor oudere deeltijdwerkende vrouwen. Het tijdsbeslag van het betaalde werk gaat vooral ten koste van de vrije tijd die mannen en vrouwen ter beschikking staat. Mannen krijgen 17 uur minder vrije tijd, vrouwen 9 uur. Oudere mannen bezuinigen verder nog op huishoudelijke taken en op eten en slapen, oudere vrouwen nauwelijks.

De geringere hoeveelheid vrije tijd gaat bij de deeltijdwerkende oudere mannen en vrouwen vooral ten koste van de tijd die ze besteden aan hobby's, televisiekijken en het sociale verkeer buitenshuis. Er lijkt relatief weinig te worden bezuinigd op het vrijwilligerswerk en de informele hulp (mannen -1,5 uur per week, vrouwen -0,7 uur per week).

Tabel 4.8: Tijdsbesteding van niet-werkenden, deeltijdwerkenden en voltijdwerkenden, 50-69-jarigen, naar mate van werkzaamheid en geslacht (1995/2000, in uren per week)

	mannen ^a			vrouwen ^b		
	niet-werkenden	deeltijd-werkenden	voltijd-werkenden	niet-werkenden	deeltijd-werkenden	voltijd-werkenden
arbeid	0,2	27,0	47,6	0,1	12,3	32,8
educatie	0,8	1,8	0,7	0,8	0,7	1,3
huishouden, zorg (excl. informele hulp)	16,9	11,7	7,7	29,7	25,2	19,1
slapen, eten	82,8	77,2	72,5	80,4	82,1	76,9
vrije tijd	67,4	50,3	39,4	57,0	47,6	37,9
vrijwilligerswerk, informele hulp waarvan	4,9	3,4	2,2	3,6	2,9	1,2
vrijwilligerswerk	4,3	2,6	2,0	2,3	1,7	0,6
informele hulp	0,6	0,8	0,3	1,2	1,2	0,5
televisiekijken	17,5	13,6	11,5	14,0	11,2	8,6
audio/radio	1,6	0,7	0,6	0,7	0,6	0,4
pc/internet	0,8	0,9	0,9	0,2	0,7	0,3
lezen	7,5	6,1	5,7	6,6	5,5	4,9
sociaal verkeer buiten huishouden	15,7	12,0	10,3	17,2	15,4	13,1
sociaal verkeer binnen huishouden	1,8	2,1	1,7	1,9	2,2	2,0
sport, fietsen, wandelen	3,1	2,2	1,5	1,8	1,6	1,1
hobby's	14,4	9,3	5,1	11,1	7,6	6,5

a Wegens voldoende celvulling: niet-werkend = < 4 uur; deeltijdwerkend 4-35 uur; voltijdwerkend > 35 uur.

b Wegens voldoende celvulling: niet-werkend = < 4 uur; deeltijdwerkend 4-19 uur; voltijdwerkend > 19 uur

Bron: SCP (TBO 1995/2000)

Voltdwerkende 50-69-jarige mannen en vrouwen hebben in vergelijking met deeltijdwerkende ouderen ongeveer tien uur per week minder vrije tijd. Hiervan besteden ze ruim één uur minder (vrouwen ruim 1,5 uur minder) aan vrijwilligerswerk en informele hulp.

In vergelijking met niet-werkenden besteden voltdwerkende mannen 2,7 uur per week minder aan vrijwilligerswerk en informele hulp, voltdwerkende vrouwen 2,4 uur per week. In verhouding tot de veel langere arbeidsduur van voltdwerkenden lijkt dat een betrekkelijk beperkte bezuiniging: minder dan een tiende deel van de tijd die vrijkomt als ouderen minder uren gaan werken wordt aangewend voor vrijwilligerswerk en informele hulp. Als echter bedacht wordt dat niet-werkende oudere mannen 4,9 uur per week en niet-werkende oudere vrouwen 3,6 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp besteden, dan betekent dit dat ouderen die voltd werken meer dan de helft van hun vrijwilligerswerk en informele hulp 'wegbezuinigen' (mannen -55%, vrouwen -67%).

Invloed overige persoonskenmerken

In tabel 4.7 en 4.8 is niet gecontroleerd voor andere kenmerken van ouderen, bijvoorbeeld hun opleidingsniveau of gezondheid. In tabel 4.9 gebeurt dat wel, althans voor degenen die deelnemen aan vrijwilligerswerk en informele hulp samen, en voor de deelnemers aan vrijwilligerswerk. Voor multivariate analyses van de tijd besteed aan informele hulp sec of aan zorg voor kleinkinderen door de participanten, was het aantal cases te gering.

Ouderen die deelnemen aan vrijwilligerswerk en/of informele hulp besteden daaraan gemiddeld zes uur per week. Mannelijke deelnemers doen dit iets intensiever dan vrouwen. Ouderen die voltds werken besteden hier, ceteris paribus, gemiddeld 3,3 uur per week minder aan dan niet-werkenden, ouderen die deeltids werken 2,1 uur per week. Bij vrouwen is dit verschil significant, bij mannen niet.

In de rechter helft van de tabel wordt weergegeven hoeveel uur oudere vrijwilligers aan hun vrijwilligerswerk besteden als zij ook informele hulp geven. Hier is te zien dat oudere vrijwilligers die informele hulp geven gemiddeld 1,6 uur per week minder aan vrijwilligerswerk besteden dan de ouderen die deze hulp niet geven. Eerder (tabel 4.5) was te zien dat degenen die informele hulp geven vaker ook betrokken zijn bij vrijwilligerswerk. Bij ouderen staat de deelname aan vrijwilligerswerk klaarblijkelijk deelname aan informele hulp niet in de weg, maar gaat wel gepaard met een daling van het aantal uren dat men daarvoor uittrekt (informele helpers besteden minder tijd aan vrijwilligerswerk).

Tabel 4.9: Tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp, onder deelnemers in de bevolking van 50-69 jaar, gecontroleerd voor verschillende achtergrondkenmerken, (in uren per week, gemiddelde tijdsbesteding onder deelnemers en afwijkingen daarvan onder groepen) (mca-analyse)

	vrijwilligerswerk + informele hulp			vrijwilligerswerk		
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
gemiddelde tijdsbesteding	6,0	7,2	5,1	5,6	7,3	4,2
arbeidsdeelname						
werkt niet (ref.)	0,8	(1,2)	0,3	0,7	(0,7)	0,2
werkt deeltijd	-1,3	(-1,0)	-1,3	-0,8	(0,3)	-1,1
werkt voltijd	-2,5	(-1,8)		-2,5	(-1,6)	
informele hulp						
verricht geen inf. hulp (ref.)				0,6	(0,6)	(0,2)
verricht wel informele hulp				-1,0	(-1,6)	(-0,2)

- a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit.
b Bij vrouwen zijn voltijdwerkenden en deeltijdwerkenden samengevoegd vanwege de celvulling.

Bron: SCP (TBO1995, 2000)

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van de maatschappelijke inzet van ouderen tussen de 50 en 69 jaar (hier verder aangeduid als ouderen). Bij de maatschappelijke inzet is onderscheid gemaakt tussen politieke participatie, vrijwilligerswerk (bijvoorbeeld voor de kerk of de sportvereniging), het verlenen

van informele hulp in het eigen netwerk (ook wel mantelzorg genoemd) en de zorg voor kleinkinderen, waarbij er vooral gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn over het vrijwilligerswerk en de informele hulp.

Ongeveer 40% van de 50-69-jarigen heeft betaald werk. Bij mannen is dit 50% en bij vrouwen 30%. Van de 60-69-jarigen werkt nog geen 15%. Mannen werken vaak voltijds, vrouwen meestal in deeltijd.

Een groot deel van de ouderen is maatschappelijk actief. Zo heeft ruim een derde van de 50-69-jarigen in de twee jaar voorafgaand aan de enquête deelgenomen aan collectieve acties, doet ongeveer 45% vrijwilligerswerk (vooral in de kerk, de sportvereniging of op het terrein van de verzorging), geeft bijna 40% in een periode van een maand informele hulp (en ruim 30% in de laatste week) en geeft ongeveer een kwart hulp aan kleinkinderen.

Maatschappelijke inzet en deelname aan arbeid

Degenen die volledig werken (minimaal 32 uur per week) doen, als niet wordt gecontroleerd voor andere achtergrondkenmerken van ouderen, vaker wel eens vrijwilligerswerk, maar doen minder vaak wekelijks vrijwilligerswerk en geven minder dikwijls informele hulp. Degenen die in deeltijd werken (12-31 uur per week) nemen nogal eens een tussenpositie in.

Als wel wordt gecontroleerd voor andere achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau, geslacht of kerkelijkheid, dan blijkt dat het werken wel belemmerend is voor de deelname aan vrijwilligerswerk op geregelde basis, maar niet voor incidenteel vrijwilligerswerk. Dit geldt zowel voor het hebben van een volledige baan als voor een deeltijdbaan. Voor vrouwen vormt een baan een grotere belemmering voor het verrichten van vrijwilligerswerk dan voor mannen. Een volledige baan leidt er ook toe dat 50-69-jarigen minder vaak informele hulpverleners zijn. Het geven van informele hulp blijkt geen belemmering te zijn om vrijwilligerswerk te verrichten.

Het hebben van een volledige baan leidt er bij vrouwen toe dat zij minder vaak voor kleinkinderen zorgen. Bij mannen zijn er geen verschillen. Politieke participatie hangt, als gecorrigeerd wordt voor andere kenmerken, niet samen met deelname aan de arbeidsmarkt.

Maatschappelijke inzet in uren en deelname aan arbeid

De ouderen die vrijwilligerswerk verrichten, doen dit gemiddeld 5,5 uur per week (10% van hun vrije tijd) en degenen die informele hulp geven 2,6 uur per week (5% van de vrije tijd). Ouderen die voor kleinkinderen zorgen (vooral vrouwen), doen dit bijna zes uur per week. Het hebben van een volledige baan leidt ertoe dat ouderen die vrijwilligerswerk doen, dit 3,3 uur per week minder doen dan degenen die niet werken (gecontroleerd voor kenmerken als geslacht of opleidingsniveau). Een deeltijdbaan leidt tot een vermindering van 2,1 uur per week. Het geven van informele hulp werkt belemmerend voor het aantal uur dat aan vrijwilligerswerk besteed kan worden.

Concluderend kan dus gesteld worden dat de 50-69-jarigen die een volledige baan hebben maatschappelijk minder actief zijn: niet alleen doen zij minder vaak (geregeld) vrijwilligerswerk en verlenen zij minder vaak informele hulp (als rekening wordt gehouden met andere factoren, zoals hun relatief goede gezondheid en het feit dat het hier vooral mannen betreft), maar ook besteden zij hier gemiddeld minder uren per week aan.

Noten

- 1 De hulp aan huisgenoten is in het POLS-bestand uitgesloten. In het TBO-bestand is de hulp aan volwassen huisgenoten wel meegenomen. Hierbij is niet altijd met zekerheid te zeggen of het gaat om de hulp die geboden wordt vanwege ziekte. Het feit dat, zoals het heet in het onderzoek, 'volwassen huisgenoten zijn verzorgd' geeft echter aan dat er van een hulpbehoevende situatie sprake was.
- 2 Ook het onderzoek Culturele Veranderingen van het SCP bevat indicatoren voor deelname aan vrijwilligerswerk of informele hulp (zie ook hoofdstuk 2). Omdat dit bestand alleen een zeer beknopte indicator voor deelname aan de arbeidsmarkt kent (alleen of men wel of niet 15 uur per week werkt) is ervan afgezien om dit bestand in dit hoofdstuk te gebruiken.
- 3 In POLS is wel een variabele die aangeeft of iemand de Nederlandse nationaliteit heeft of niet. Er is echter niets bekend over iemands nationaliteit. Er zijn in de

jaren 2000-2002 in totaal tachtig mensen tussen de 50 en de 69 jaar die geen Nederlandse nationaliteit hebben. Omdat dit net zo goed Belgen of Duitsers als Turken of Marokkanen kunnen zijn, wordt hier verder geen aandacht geschonken aan de nationaliteit. In het TBO is in de editie van 2000 van dat onderzoek voor het eerst gevraagd naar etniciteit. Het kleine aantal allochtonen in dat onderzoek vormt echter onvoldoende basis om analyses mee te verrichten. Zie verder bijlage A.

- 4 Dit is een gangbare indeling, die ook door het CBS gehanteerd wordt.
- 5 Gevraagd is: 'Heeft u zich de afgelopen twee jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen voor een kwestie die landelijk of nationaal van belang is of die betrekking heeft op wereldproblemen als vrede en armoede?' Respectievelijk: '(idem) voor een kwestie die van belang is voor uw gemeente, voor een bepaalde groep in de gemeente of voor uw buurt?'
- 6 Hier is een andere indeling in uren gebruikt, omdat het onderzoek Culturele Veranderingen alleen deze indeling kent.
- 7 Het LASA-onderzoek van de Vrije Universiteit te Amsterdam betreft een longitudinaal onderzoek onder ouderen die bij de eerste meting in 1992/93 tussen de 55 en 85 jaar oud waren. Ouderen worden iedere drie jaar bevestigd.
- 8 Er is geïnventariseerd of men zorg geeft aan of oppast op kinderen. Als dit kinderen betrof die niet tot het eigen huishouden behoorden, is ervan uitgegaan dat dit zorg aan kleinkinderen was. Zie ook de tekst voor tabel 2.5.
- 9 Vrije tijd is alle tijd in een week (168 uur) die niet wordt besteed aan verplichtingen (arbeid, huishoudelijk werk, verzorging en onderwijs samen), slapen en persoonlijke verzorging.

5 Slotbeschouwing

5.1 Inleiding

Nederland vergrijst. Het aandeel ouderen in de bevolking groeit. Daarmee neemt ook het aandeel mensen toe dat een beroep doet op AOW en op pensioenrechten. Om deze pensioenvoorzieningen betaalbaar te houden zouden meer mensen aan het werk moeten blijven. Een grotere arbeidsmarktparticipatie van ouderen zou daaraan kunnen bijdragen.

Een dag heeft echter maar 24 uur. De hoeveelheid tijd die mensen ter beschikking staat, is niet ongelimiteerd. Wie meer tijd besteedt aan betaalde arbeid, houdt minder tijd over voor andere activiteiten.

Op verzoek van de Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een 'achtergrondstudie' verricht naar de tijdsbesteding van ouderen en naar de gevolgen van een grotere arbeidsdeelname van ouderen voor de 'maatschappelijke inzet' van die groep. Met maatschappelijke inzet werd bedoeld op de optelsom van een viertal activiteiten die met elkaar gemeen hebben dat ze een bepaalde tijdsinzet vergen, dat ze niet tegen betaling worden verricht (behoudens wellicht een onkostenvergoeding) en dat ze in meer of mindere mate ten goede komen aan bepaalde maatschappelijke groeperingen, de eigen leden van het huishouden uitgezonderd. De vier bedoelde activiteiten zijn: lokaal en politiek activisme, vrijwilligerswerk, informele hulp (hulp aan familieleden, vrienden, zieke partners) en de zorg voor kleinkinderen.

Het onderzoek beperkte zich tot de groep 50-69-jarigen. De vraag in hoeverre de arbeidsparticipatie van ouderen de komende decennia daadwerkelijk aan verandering onderhevig zal zijn, valt buiten het bestek van deze voorstudie. Hier gaat het alleen over de mogelijke gevolgen van een dergelijke verandering

– meer specifiek: om een toename van het aandeel werkende ouderen – voor de deelname aan maatschappelijke inzet en de tijd die men daarin investeert.

Voor het onderzoek zijn secundaire analyses verricht van bestaande data, in het bijzonder van: de series leefsituatieonderzoeken van het CBS (POLS), de reeks onderzoeken Culturele Veranderingen (CV) van het SCP en het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners. In dit hoofdstuk worden de voornaamste bevindingen samengevat en wordt een poging ondernomen om een beeld te schetsen van de betekenis van een toenemende arbeidsparticipatie van ouderen voor de maatschappelijke inzet.

5.2 Samenvatting

Stabiele maatschappelijke inzet

In hoofdstuk 2 is een beeld geschetst van de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet en van de factoren die daarop, zoals blijkt uit de literatuur, van invloed zijn.

Politieke partijen zijn in het laatste kwart van de twintigste eeuw in lastig vaarwater terechtgekomen. Steeds minder mensen zijn lid van een politieke partij (in 1998: 4% van de volwassen Nederlandse bevolking). Een groeiend aandeel burgers is echter directer betrokken bij het politieke proces, bijvoorbeeld omdat men meedoet aan een handtekeningactie of met een demonstratie. In 1998 gold dit voor ruim de helft (52%) van de volwassen bevolking.

Ook het aandeel vrijwilligers lijkt in de jaren tachtig en negentig stabiel te zijn geweest, al zijn er in de tweede helft van de jaren negentig her en der tekenen van teruglopende activiteiten. Anno 2002 zijn ruim vier op de tien Nederlanders als vrijwilliger actief in het verenigingsleven. Sport- en hobbyverenigingen, doorgaans organisaties die sterk leunen op de (frequente) inzet van vrijwilligers, kampen al enige tijd met een teruglopend aandeel vrijwilligers.

Ruim een kwart van de volwassen Nederlandse bevolking geeft op persoonlijke basis hulp aan (zieke) familieleden, vrienden of burens, gemiddeld 4,5 uur per week. Dit percentage is in de jaren negentig niet of nauwelijks veranderd.

Met de toename van het aandeel werkende moeders wordt de zorg voor kinderen steeds vaker toevertrouwd aan anderen: aan opvangorganisaties, aan burens of oppashulpen, of aan schoon- of grootouders. In 2000 had een vijfde van de 50-plussers (zonder thuiswonende kinderen) in een week in oktober ten minste een kwartier voor kinderen van buiten het eigen huishouden gezorgd. Sinds 1980 is dit percentage niet gegroeid, wel groeide de tijd die de betreffende schoon-/grootouders hieraan besteedden (van 2,6 uur per week in 1980 naar 5,6 uur per week in 2000).

Ouderen, opleidingsniveau en kerkelijkheid

Al met al vormen de cijfers nauwelijks een indicatie voor afnemende maatschappelijke inzet in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw, en in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw. Er lijkt nog steeds een brede basis te bestaan voor het onbezoldigd tonen van betrokkenheid bij anderen en bij bepaalde organisaties. Tegelijkertijd is hiermee niet gezegd dat er zich op het vlak van de maatschappelijke betrokkenheid geen veranderingen voordoen. Het vrijwilligerswerk voor verenigingen lijkt vooral in de tweede helft van de jaren negentig enigszins onder druk zijn komen te staan (hoewel niet alle cijfers in dezelfde richting wijzen). In ieder geval een deel van de burgers zoekt naar andere, minder geformaliseerde wijzen om uiting te geven aan zijn betrokkenheid. In het kielzog van deze verandering blijken het in toenemende mate ouderen te zijn die de ruggengraat vormen van menige informele organisatie.

Mannen zijn verder meer betrokken bij het politieke proces en bij het vrijwilligerswerk voor organisaties, vrouwen meer bij de zorg voor kleinkinderen en bij het verlenen van informele hulp. Voor bijna alle vormen van maatschappelijke inzet geldt dat hoger opgeleiden hier meer bij betrokken zijn dan lager opgelei-

den, en actieve kerkgangers meer dan niet gelovigen en degenen die alleen 'nominaal' kerklid zijn.

Over de relatie tussen de deelname aan maatschappelijke inzet en arbeidsdeelname is de literatuur niet eenduidig. Zogenaamde bivariate analyses laten niet altijd verschillen zien. Analyses waarbij gecorrigeerd is voor de invloed van andere achtergrondkenmerken soms wel, maar de gevonden resultaten zijn niet altijd 'significant' en wijzen ook niet altijd in dezelfde richting. Wel komt uit de literatuur vrij duidelijk naar voren dat een teveel aan verplichtingen samengaat met een reductie van de hoeveelheid tijd die men in maatschappelijke inzet investeert. Waar de arbeidsdeelname dus enerzijds kan bijdragen aan integratie in sociale netwerken en langs die kant de deelname aan maatschappelijke inzet stimuleert, vormt ze bij een te groot tijdsbeslag een concurrent voor alternatieve tijdsbestedingen. De mate waarin de tijdsbesteding aan arbeid en aan niet-arbeid elkaar in de weg staat of juist stimuleert, en het moment waarop die relatie van teken verandert, staat echter niet op voorhand vast en hangt samen met persoonlijke omstandigheden en met het type activiteiten.

Ouderen: meer en minder verplichtingen

In hoofdstuk 3 is vervolgens het vizier op de ouderen gericht: Waaraan besteden ouderen hun tijd, en welke plaats nemen betaalde arbeid en maatschappelijke inzet daarin in.

Ouderen beschikken over meer vrije tijd dan jongeren. Tegelijk is duidelijk dat met de toenemende arbeidsparticipatie ook bij ouderen de vrije tijd onder druk komt te staan. De ouderen uit 2000 hebben het weer wat drukker dan de ouderen in 1980 en 1990, zij het dat ze het nog lang niet zo druk hebben als de 'jongeren' van 2000. Bij mannen is daarbij nadrukkelijker dan bij vrouwen zichtbaar dat het wegvallen van arbeidsverplichtingen gepaard gaat met een toename van de tijd besteed aan huishouden en zorg. Helemaal compenseert die extra 'dagtaak' echter niet, waardoor vooral mannen van 60 jaar en ouder over meer vrije tijd beschikken dan even oude vrouwen.

Ouderen besteden minder tijd dan jongeren aan educatie en wat meer tijd aan persoonlijke verzorging (het laatste betreft vooral 70-plussers). Naar verhouding gaat het hier echter niet om grote aantallen uren. Wat ouderen aan extra tijd tot hun beschikking hebben, gaat vooral op aan mediagebruik (in het bijzonder: meer televisiekijken en meer lezen) en aan tijd voor allerlei hobby's.

De stijging in het mediagebruik loopt echter synchroon met de toename van de hoeveelheid vrije tijd, met uitzondering van de groep 70-plussers (die disproportioneel veel televisie kijkt). Verder neemt het onderhouden van sociale contacten een belangrijke plaats in de vrijetijdsbesteding van ouderen in, zij het relatief gezien steeds minder naarmate men ouder wordt.

Voor de meeste mensen geldt dat de tijd die ze besteden aan sportieve activiteiten en aan vrijwilligerswerk vrij beperkt van omvang is. Ouderen vormen hierop geen uitzondering. Waar ouderen tussen de 13 (50-59-jarigen) en 15 (60-69-jarigen) uur per week besteden aan televisiekijken en respectievelijk 8 en 11 uur aan allerlei hobby's (met inbegrip van lezen: 14 uur en 17 uur), besteden ze in 2000 respectievelijk 2,4 en 3,5 uur per week aan vrijwilligerswerk en achtereenvolgens 1,7 uur en 2,1 uur per week aan sportieve activiteiten (incl. fietsen en wandelen in de vrije tijd). Desondanks kent de ontwikkeling in de tijdsbesteding aan beide activiteiten onder ouderen een gunstiger verloop dan onder 'jongeren'. In ieder geval tot het zeventigste levensjaar geldt zowel voor het sportief bewegen als voor het vrijwilligerswerk dat oudere leeftijdsgroepen daarin meer tijd zijn gaan steken, in tegenstelling tot jongere leeftijdsgroepen.

Wat betreft de dagindeling blijkt leeftijd er niet of nauwelijks toe te doen. Bepalend voor de vraag wanneer iemand bijvoorbeeld vrijwilligerswerk verricht, is vooral of diegene betrokken is bij het arbeidsproces. Ouderen die niet meer werkzaam zijn verrichten vooral doordeweeks overdag meer vrijwilligerswerk en informele hulp dan werkzame ouderen.

Arbeid en de deelname aan maatschappelijke inzet van ouderen

In aansluiting hierop is in hoofdstuk 4 een analyse gemaakt van de relatie tussen arbeidsdeelname en -duur en maatschappelijke inzet van ouderen.

Arbeidsdeelname (wel/niet ten minste 15 uur betaald werk per week) blijkt de deelname aan politieke processen niet in de weg te staan. Werkende ouderen nemen hieraan zelfs iets meer deel dan niet-werkende ouderen, maar dit effect valt weg als wordt 'gecorrigeerd' voor andere invloeden, zoals opleidingsniveau.

Rekening houdend met de invloed van andere achtergrondkenmerken laten zowel analyses van de POLS-data van het SCP als analyses van de TBO-data van SCP en partners zien dat het aandeel vrijwilligers onder voltijdwerkende vrouwen aanmerkelijk lager ligt dan onder niet-werkende vrouwen. Deeltijdwerkende vrouwen nemen een tussenpositie in. Uit het TBO komt een dergelijke negatieve relatie tussen arbeidsdeelname en -duur en vrijwilligerswerk bij mannen eveneens naar voren, in het POLS-bestand is die relatie er niet. Dat die relatie er in het POLS-bestand niet is houdt vermoedelijk verband met het feit dat in dat onderzoek in het algemeen gevraagd is of men 'wel eens' deelneemt aan vrijwilligerswerk. Die vraagstelling laat ruimte om ook het vrijwilligerswerk dat men incidenteel verricht, zoals bij een jaarlijks evenement, mee te tellen. In het TBO wordt heel concreet gevraagd wordt naar het vrijwilligerswerk in één specifieke week. Voorstelbaar is dat de arbeidsdeelname en -duur niet van invloed zijn op eerstgenoemde laagfrequente vormen van betrokkenheid bij vrijwilligerswerk, maar wel op vrijwilligerswerk op (bijna) wekelijkse basis.

Wat betreft de deelname aan informele hulp wijzen beide onderzoeken op een duidelijk negatief effect voor mensen die voltijd werken. De kans dat een voltijdwerkende informele hulp verricht is ongeveer de helft van de kans dat een niet-werkende informele hulp verricht. Over deeltijdwerkenden geven beide onderzoeken geen eenduidig beeld te zien. Deelname aan informele hulp staat

de deelname aan vrijwilligerswerk echter niet in de weg: tussen de twee activiteiten bestaat een positieve relatie.

Voltijdwerkende ouderen (ten minste 32 uur per week) hebben een vijfmaal zo kleine kans om betrokken te zijn bij de zorg voor kleinkinderen als niet-werkende ouderen. Bij vrouwen is dit effect nog wat sterker, bij mannen zwakker (en niet significant).

Arbeid en de tijdsbesteding aan maatschappelijke inzet

Naarmate ouderen meer werken besteden ze vooral minder tijd aan andere zaken dan vrijwilligerswerk. De grootste posten waarop wordt 'bezuinigd' zijn: huishouden, eten en slapen, televisiekijken en diverse hobby's. Bij mannen zijn de verschillen daarbij wat groter dan bij vrouwen, wat deels voortkomt uit het feit dat de mannen die werken doorgaans meer uren maken (vaker voltijd werken of in grotere deeltijdbanen). Op vrijwilligerswerk en informele hulp wordt in absolute zin veel minder bezuinigd: deeltijders besteden 1,5 uur per week (mannen) c.q. 0,7 uur per week (vrouwen) minder aan vrijwilligerswerk en informele hulp dan degenen die niet werken (terwijl ze ruim 27 uur (mannen) c.q. 12 uur (vrouwen) meer tijd besteden aan arbeid). Op hun beurt besteden voltijdwerkenden weer 1,2 uur (mannen) c.q. 1,7 uur per week (vrouwen) minder aan vrijwilligerswerk dan deeltijdwerkenden.

Die naar verhouding kleine verschuiving moet echter worden afgezet tegen het, in verhouding met andere vrijetijdsactiviteiten, niet bijster grote tijdsbeslag van vrijwilligerswerk en/of informele hulp. Gemiddeld besteden de ouderen die hieraan deelnemen 6,0 uur per week aan deze activiteiten (mannen wat meer, vrouwen wat minder). Dit cijfer ligt – gecorrigeerd nu voor de invloed van bijvoorbeeld opleidingsniveau of gezondheid – aanmerkelijk lager bij degenen die voltijd of deeltijd werken (3,5 uur resp. 4,7 uur) dan bij degenen die niet werken (6,8 uur). Arbeidsdeelname en -duur zijn bij ouderen dus van invloed op de tijd die vrijwilligers en informele helpers aan deze activiteiten besteden.

Tot slot blijkt het verlenen van informele hulp samen te gaan met een geringere tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk. Informele helpers zijn dus weliswaar vaker ook vrijwilligers, maar ruimen minder tijd in voor hun vrijwilligerswerk dan degenen die geen informele hulp verstrekken.

5.3 De toekomst van maatschappelijke inzet in het perspectief van oudere werkenden

Arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet kennen een negatief verband. De ouderen die voltijd werken besteden minder tijd aan maatschappelijke inzet dan de ouderen die deeltijd werken, en ouderen die deeltijd werken minder dan de ouderen die niet werken. Die relaties gaan op hoofdlijnen op voor zowel mannen als vrouwen. De effecten zijn het sterkst op de tijd die de personen die bij deze activiteiten betrokken zijn, hierin investeren: werkende oudere vrijwilligers en informele helpers besteden minder uren aan deze activiteiten dan niet-werkende oudere vrijwilligers en informele helpers. Een negatieve relatie tussen de (ja/nee) deelname aan maatschappelijke inzet en betaalde arbeid wordt ook wel gevonden, maar die komt niet in ieder onderzoek terug, en ook niet op ieder deelterrein van de maatschappelijke inzet (bijvoorbeeld: politieke participatie, niet-frequent vrijwilligerswerk). Feit is bovendien dat tal van andere kenmerken eveneens van invloed zijn op maatschappelijke inzet, en niet zelden nog meer dan arbeidsdeelname en -duur. Vooral opleidingsniveau, kerkelijke betrokkenheid en ervaren gezondheid komen in veel van de analyses terug als bepalende factoren.

Tentatieve plaatsbepaling

Een en ander roept de vraag op hoe de bevindingen uit deze voorstudie moeten worden geïnterpreteerd. Moet een grotere arbeidsdeelname van ouderen als een serieus risico voor maatschappelijke inzet worden beschouwd?

Het was in het bestek van deze voorstudie niet mogelijk – en ook niet gevraagd – om een rekenkundig model te bouwen waarin de effecten van de ontwikkelingen van de diverse relevante factoren op de toekomstige maatschappelijke

inzet werden verdisconteerd. Als opmaat naar een meer beschouwende inschatting van de toekomst van de maatschappelijke inzet is echter wel gekeken naar de impact van één van deze factoren, namelijk arbeidsparticipatie van ouderen (zie bijlage C).

In 2000 maakten 50-69-jarigen 27% uit van de bevolking van 12 jaar en ouder. Gemiddeld besteedde deze groep 3,2 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp (politieke participatie en zorg voor kleinkinderen moesten hier om datatechnische redenen buiten beschouwing blijven), wat meer was dan het landelijk gemiddelde van 2,1 uur per week. Bij elkaar zorgde de groep ouderen van 50-69 jaar voor 40% van de aan maatschappelijke inzet bestede tijd. De niet-werkende ouderen namen daarvan driekwart voor hun rekening (30% van totale bevolking), de werkende ouderen het resterende kwart (10%).

Volgens het TBO was in 2000 38% van de 50-69-jarigen werkzaam. Vervolgens zijn twee scenario's opgesteld: één waarin de verhouding werkende/niet-werkende ouderen zou omkeren (dus: 62/38), en één waarin 90% van de ouderen werkzaam zou zijn. Verondersteld werd dat deze verschuivingen geen gevolgen zouden hebben voor het aantal uren dat werkende en niet-werkende ouderen (of andere groeperingen) aan maatschappelijke inzet zouden besteden. Ook andere factoren, als de te verwachten stijging van het aandeel ouderen, of de eveneens te verwachten daling in het aandeel gelovigen of de stijging van het aandeel hoger opgeleide ouderen, zijn buiten beschouwing gelaten.

Volgens de eerste van de twee genoemde scenario's daalt het aantal uren dat werkende en niet-werkende 50-69-jarigen gemiddeld aan maatschappelijke inzet besteden van 3,2 uur per week naar 2,8 uur per week. Het gemiddelde aantal uren onder de bevolking daalt daardoor van 2,1 uur per week naar 2,0 uur per week, het aandeel van de ouderen daarin van 40% naar 37%.

In het tweede scenario zien we dat ouderen nog minder tijd aan maatschappelijke inzet gaan besteden (2,3 uur per week), en dat het landelijk gemiddelde

eveneens verder daalt (1,9 uur per week). Het aandeel van de ouderen hierin daalt naar 33%.

Afhankelijk dus van de mate waarin er inderdaad meer ouderen zullen gaan werken, daalt de maatschappelijke inzet van ouderen – zonder rekening te houden met andere mogelijk positieve of negatieve gevolgen – met 0,4 uur (-12%) c.q. 0,9 uur per week (-29%). Maatschappelijk betekent dit – in deze noodzakelijkerwijs rudimentaire calculatie – een daling van 0,1 uur c.q. 0,2 uur per week aan maatschappelijke inzet per hoofd van de bevolking (-5% resp. -11%).

De toekomst van de maatschappelijke inzet: overwegingen

Om deze eventuele ontwikkeling op waarde te schatten moet ze worden afgezet tegen de omvang en de aard van te verwachten positieve effecten van de gestegen arbeidsparticipatie onder ouderen, zoals: de stijging van het areaal aan beroepskrachten en van het nationaal inkomen alsmede de betere betaalbaarheid van het pensioenstelsel. De weging van deze positieve en negatieve factoren dient plaats te vinden in de politieke arena. Hier wordt slechts vastgesteld dat ermee rekening moet worden gehouden dat een grotere arbeidsparticipatie onder ouderen nadelige gevolgen zal hebben voor de inzet van deze groep voor maatschappelijke relevant geachte doelen als vrijwilligerswerk en informele hulp, en daarmee voor het maatschappelijke tijdsbudget dat daarvoor beschikbaar is.

Wat de consequenties zijn van die daling voor genoemde doelen, is zoals gezegd een vraag die de cijfermatige analyses van deze voorstudie te boven ging. Deze voorstudie eindigt daarom met een korte beschouwing over de toekomstige ontwikkeling van maatschappelijke inzet.

Eenzijds is er reden tot zorg over de toekomstige maatschappelijke inzet. Uit de literatuur komt duidelijk naar voren dat kerkelijke betrokkenheid een belangrijke stimulans vormt voor deelname aan in ieder geval vrijwilligerswerk.

Met het oog op de reeds lang ingezette ontkerkelijking is dat reden om de toekomst van het vrijwilligerswerk niet al te zonnig in te zien.

Die zorg wordt nog vergroot doordat het vooral jongeren zijn (zie o.a. Knulst en Van Eijck 2002; Dekker en De Hart 2002) die steeds minder deelnemen aan het vrijwilligerswerk én aan het verenigingsleven. Jongere generaties voelen zich steeds minder verbonden met deze klassieke, formele organisatievormen. Deze generatiewisseling baart des te meer zorgen daar uit de literatuur blijkt dat het adagium 'jong geleerd oud gedaan' zeker ook op vrijwilligerswerk van toepassing is. De huidige hogere participatiecijfers onder ouderen zijn dus geen garantie voor een vergelijkbaar hoog cijfer in de toekomst.

Aan de andere kant moet worden gesignaleerd dat deelname aan zaken als informele hulp en politieke participatie de afgelopen decennia eerder is gestegen dan gedaald. Klaarblijkelijk keert men zich meer af van de klassieke, formele organisatievormen van maatschappelijke inzet dan van het zich inzetten op zichzelf. Voor de toekomst kan dit betekenen dat hulpbehoevende burgers elkaar nog wel zullen weten te vinden, maar dan langs andere, vermoedelijk lossere en meer van persoonlijke contacten afhankelijke kanalen dan vroeger het geval was. Dat ook die nieuwe situatie winnaars en verliezers zal kennen leidt geen twijfel.

De afgelopen decennia hebben Nederlanders het steeds drukker gekregen. Steeds meer mensen combineren arbeid en zorg. Onder de groep werkenden is de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk de afgelopen decennia teruggelopen (De Hart en Breedveld 2001; De Beer 2004). Klaarblijkelijk impliceert de hectiek van alledag dat men, wellicht tegen beter weten in en in strijd met het zelfbeeld als betrokken burger, minder ruimte vindt om zich in te zetten voor anderen en voor andere organisaties. Niet ondenkbeeldig is dat men dergelijke activiteiten meer gaat vereenzelvigen met een andere levensfase, bijvoorbeeld de periode na de pensionering. Of een dergelijke denkwijze inderdaad opgeld doet, en of dit op termijn betekent dat werkenden zich na hun pensionering

massaal tot de maatschappelijke inzet zullen bekeren, zijn zaken die hier niet onderzocht konden worden. Vanuit een perspectief van maatschappelijke integratie en betrokkenheid bij besluitvorming binnen organisaties lijkt een dergelijk 'twee schillen' participatiemodel niet alleen voordelen op te leveren.

Feit is echter dat een groeiend aandeel van de bevolking uit (vitale, hoger opgeleide) ouderen bestaat, wat als een kans gezien kan worden voor de maatschappelijke inzet. Het valt voor het klassieke vrijwilligerswerk echter te hopen dat tegen de tijd dat de huidige groep taakcombinerende werkenden met pensioen gaat, deze zich niet te veel op betaald werk en informele netwerken heeft blind gestaard.

Literatuur

Beckers, T. en Mommaas, H. (1991). *Het vraagstuk van den vrijen tijd*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.

Beckers, T. en Poel, H. van der (1990). *Vrijetijd tussen vorming en vermaak*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.

Beer, P. de (2004). *Een tweedeling in de maatschappelijke participatie?* Inleiding voor de Synthesis-conferentie Boven en onder, binnen en buiten, links en rechts: nieuwe maatschappelijke tegenstellingen in de Nederlandse civil society, Universiteit van Tilburg, 23 april 2004.

Beer, P. de en Wildeboer Schut, J.M. (2001). 'Arbeidsmarktpositie.' In: Klerk, M.M.Y. de (red.), *Rapportage ouderen 2001; veranderingen in de leefsituatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001-11).

Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en vertaald door Dick Pels. Amsterdam: Van Genneep.

Breedveld, K. (1999). *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis.

Breedveld, K. (red.) (2003). *Rapportage Sport 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K. en Broek, A. van den (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Breedveld, K. en Broek, A. van den (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en Broek, A. van den (2004). *De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van burnout* (herziene uitgave). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/ Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
- Broek, A. van den en Haan, J. de (1999). 'Het Veronica misverstand. Ofwel: je bent oud en je wilt wat.' In: Schnabel, P. (red). *Voorbij 98 gegaan, vooraf 99 gegaan* (p. 5-6). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Caro, F.G. en Bass, S.A. (1997). 'Receptivity to volunteering in the immediate postretirement period.' In: *Journal of Applied Gerontology* (4) 16, p. 427-441.
- Casey, B. (2003). *Why are the older not more 'active'*. Paper at the annual latur conference, Brussels 2003 via <http://www.vub.ac.be/TOR/iatur/>
- CBS (1965). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963* (deel 3 Avond- en weekendbesteding, herfst 1962). Zeist: De Haan.
- Daal, H.J. van (1990). *Vrijwilligerswerk en informele hulp in Nederland. Een inventarisatie van onbetaald werk buiten het eigen huishouden, in het bijzonder op het gebied van de hulpverlening*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek.
- Daal, H.J. van (1994). *De nieuwe vrijwilligers*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Daal, H.J. van (2001). *Het middenveld als smeltkroes?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Daal, H.J. van (2002). *Geef ze de ruimte*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Dekker, P. (red.) (1999). *Vrijwilligerswerk vergeleken. Civil society en vrijwilligerswerk* (deel III). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en Hart, J. de (2000). 'Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer.' In: M. Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie*. Leuven: Acco.

Dekker, P. en Hart, J. de (2001). 'Vrijwilligerswerk.' In: Burger, A. en Dekker, P. (red.), *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 121-38).

Dekker, P. en Hart, J. de (2002). 'Ontwikkelingen in de deelname aan vrijwilligerswerk in Nederland.' In: Meijs, L. en Voort, J. van der (red.), *Vrijwilligerswerk in Nederland en Vlaanderen*. Rotterdam: EUR (13-30).

Dekker, P. en Hart, J. de (2003). 'Participatie.' In: Roes, Th., *De sociale staat van Nederland 2003* (p. 151-172). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Elchardus, M., Huyse, L. en Hooghe, M. (red.) (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUB Press.

Engelen, J. (2004). *Vergrijzing of verzilvering. De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. Utrecht: Nizw/Civiq (Tussenrapportage).

Engbersen, G. (1990). 'Conflicterende tijden.' In: *Vrijetijd en samenleving* (2) 8, p. 5-15.

Fischer, L.R. en Schaffer, K.B. (1993). *Older volunteers. A guide to research and practice*. Newbury Park: Sage.

Ganzeboom, H. (1988). *Leefstijlen in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gershuny, J. (2000). *Changing times: work and leisure in post-industrial societies*. Oxford: Oxford University Press.

Geldof, D. (2001). *Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet/De Prom.

Graaf, P.A. de (2004). *Vrijwilligerswerk en informele hulp. Resultaten uit de Vrijtijdsomnibus 2003*. Rotterdam: COS.

Hart, J. de (1999). 'Langetermijntrends in lidmaatschappen en vrijwilligerswerk.' In: Dekker, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken. Civil society en vrijwilligerswerk* (deel III). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 33-68).

Hart, J. de en Breedveld, K.(2001). 'Maatschappelijke participatie.' In: Breedveld, K. en Broek, A.van den, *Trends in de tijd* (p. 64-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Henkens, K. en Solinge, H. van (2003). 'De levensfase rondom pensionering.' In: Nimwegen, N. van en Esveldt, I., *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003* (p. 137-157). Den Haag: NIDI (Rapport 65).

Hodgkinson, V. A. en Weitzman, M.S. (1994). *Giving and volunteering in the United States*. Washington DC: Independent Sector.

Hooghe, M. (2003). Participation in Voluntary Associations and Value Indicators. The Effect of Current and Previous Participation Experiences. In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (1) 32, p. 47-69.

Hooghe, M., Stolle, D. en Stouthuysen, P. (2004). 'Head Start in Politics. The Recruitment Function of Youth Organizations of Political Parties in Belgium (Flanders).' In: *Party Politics* (2) 10, p. 193-212.

Houtman, I.L.D., Schaufeli, W.B. en Taris, T. (2000). *Psychische vermoeidheid en werk. Cijfers, trends en analyses*. Alphen aan den Rijn: Samsom.

Houtman, I., Smulders, P. en Klein Hesselink, J.(red.) (2004). *Trends in arbeid 2004*. Hoofddorp: TNO Arbeid.

Huysmans, F., Haan, J. de en Broek, A. van den (2004). *Achter de schermen. Monomaan of multimediaal. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Klerk, M.M.Y. de (2003). 'Aanbod van informele hulp. De relatie tussen werk en informele hulp.' In: *Tsg* (81) 1, p. 44-51.

Klerk, M. en Eijnsink, M. (1999). Maatschappelijke participatie. In: Klerk, M. de en Timmermans, J.(red.), *Rapportage ouderen 1998* (p. 147-184). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Klerk, M. de en Breedveld, K. (2002). 'Tijdsbesteding van ouderen.' In: *Handboek lokaal ouderenbeleid* (p. C-1-1-4-1/C-1-4-17). Maarssen: Elsevier bedrijfsinformatie.

Knipscheer, C.P.M. (1995). 'Een samenleving vóór ouderen of mét ouderen?' In: Munnichs, J.M.A. et al (red.), *Ouderen en zingeving*. Nijmegen: Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid.

Knipscheer, C.P.M. (1996). 'Maatschappelijke participatie van ouderen: een probleem? voor wie?' In: Penninx, K., *Ongekend talent; mobiliseren van het human capital van ouderen*. Utrecht: NIZW.

Knulst, W. (1989). *Van vaudeville tot video*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Knulst, W. en Schoonderwoerd, L.(1983). *Waar blijft de tijd*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Knulst, W. en Beek. P. van(1990). *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Knulst, W. en Kraaykamp, G.(1996). *Leesgewoonten*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Knulst, W. en Eijck, K. van (2002). *Vrijwilligers in soorten en maten II*. Tilburg: Tilburg University.

Laeyendecker, L. en Veerman, M.P. (2004). *In de houdgreep van de tijd. Onze omgang met tijd in een consumptieve cultuur*. Budel: Damon.

Lamme, S., et al(1998). 'Armoede, sociale participatie en eenzaamheid bij ouderen.' In: Engbersen, G., Vrooman, J.C. en Snel, E. (red.), *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

LBL (1995). *Leeftijdsgrenzen in statuten en reglementen van sport- en welzijnsorganisaties*. Utrecht: Landelijk Bureau Leeftijdscriminatie.

LISV (1998). *Psychische klachten en de WAO*. Amsterdam: Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen.

Middelkoop, M. van en Breedveld, K. (2004). Ouderen, doelgroep van de toekomst. In: *Vrijtijdstudies* (2) 22 (themanummer).

Midlarsky, E. en Kahana, E. (1994). *Altruism in later life*. Thousand Oaks: Sage.

Moens, M. (2003). *Patterns of time-use and time pressure. Paper at the annual IATUR conference*. Brussel: Free University of Brussels via <http://www.vub.ac.be/TOR/iatur/>

Moens, M. (2002). *Handelen onder druk. Tijd en tijdsdruk in Vlaanderen. Paper at the annual IATUR conference*. Lissabon: ISEG via <http://pascal.iseg.utl.pt/~cisep/IATUR-time%20conference%202002.htm>

Mutchler, J.E., Burr, J.E. en Caro, F.G. (2003). 'From paid worker to volunteer: leaving the paid workforce and volunteering in later life.' In: *Social Forces* (4) 81, p. 1267-1293.

Nuijten, S., Lucassen, J. en Kalmthout, J. van (2004). *Verenigingsmonitor 2003. De stand van zaken in de sportvereniging*. Arnhem: NOC*NSF.

Okun, M.A. (1993). 'Predictors of volunteer status in a retirement community.' In: *International Journal of Aging and Human Development* (1) 36, p. 57-74.

Parker, S. (1976). *Leisure and work*. Londen: George Allen & Unwin.

Peters, P. (2000). *The vulnerable hours of leisure. New patterns of work and free time in the Netherlands 1975-95*. Amsterdam: Thela Thesis.

Putnam, R.D. (1995). 'Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America.' In: *PS: Political Science & Politics* (4) 28, p. 664-683.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.

Remery, C. et al (2000), *En als oma nu ook een baan heeft. De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland*. Den Haag: NIDI (Rapport 57).

RMO (2002). *Werken aan balans. Remedies tegen burnout*. Den Haag: RMO (Advies 22).

Schellingerhout, R. (2003). 'De mantelzorger.' In: Timmermans, J.M., *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers* (p. 33-58). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schor, J. (1991). *The overworked American: the unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books.

Schuyt, Th. (red.). (2003). *Geven in Nederland 2003*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

SCP (1996). *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.

SCP (1998). *Sociaal en cultureel rapport 1998*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 737-778).

SCP (2000). *Sociaal en cultureel rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 129-161).

SCP (2002). *Sociaal en cultureel rapport 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 223-271).

SCP en CBS (2002). *Emancipatiemonitor 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Smith, D.B. (2004). 'Volunteering in retirement: perceptions of midlife workers.' In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (1) 33, p. 55-73.

Timmermans, J.M. (red.) (2003). *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Timmermans, J.M et al (2001). *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Verheijen, C. en Daal, P. van(1999). *Sociale participatie in Noord-Brabant*. Tilburg: PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant.

VROB (1995). *Gewonnen jaren, verloren rechten. Advies over het gebruik van leeftijd als criterium bij het maken van onderscheid tussen mensen*. Rijswijk: Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid (Advies 52).

Wiggers, J.A. (1997). *Programmeringsstudie productieve maatschappelijke participatie van ouderen: een literatuurstudie naar verricht en lopend onderzoek naar betaald en onbetaald werk van 55-plussers. Resultaten, hiaten en mogelijkheden vervolgonderzoek*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, Wetenschapswinkel (Rapport 175).

Wiggers, J.A. (2003). Een leven lang werken? Betaald en onbetaald werk van 55-plussers: ontwikkelingen en factoren. Rotterdam: Erasmus Universiteit (Proefschrift).

Wilson, J. (2000). 'Volunteering.' In: Hagan, J. en Cook, K. (eds.), *Annual Review of Sociology* volume 26, p. 215-240.

Wippler, R. (1966). *Vrije tijd buiten*. Groningen: Niemeijer.

Wippler, R. (1968). Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag. Assen: Van Gorcum.

Witter, Y. (1995). *Eens een vrijwilliger, altijd een vrijwilliger*. Amsterdam: Vrije Universiteit (Scriptie).

Zandbergen, J.M.C. (1995). *Ouderen als human capital, een verkenning naar gedachten over productiviteit van ouderen*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.

Zandbergen, J. en Tulder, J. van (1996). 'Nog lang niet uitgerangeerd: actieve ouderen zijn belangrijk voor de samenleving.' In: *Denkbeeld* (8) 2, p. 20-23.

Zuzanek, J. en Veal, A. (1999). 'Time pressure, stress, leisure participation and well-being.' In: *Loisir et Société* (2) 21 (Themanummer).

Bijlage A

Arbeid, maatschappelijke inzet en etniciteit

Lokaal onderzoek

Er is in de literatuur niet heel veel bekend over maatschappelijke inzet van allochtonen c.q. etnische minderheden.

Van Daal deed in 1994 en 2000 onderzoek in Rotterdam naar de maatschappelijke participatie en informele hulpverlening bij autochtonen en vijf groepen allochtonen (Van Daal 1994, 2001). Onder alle onderzochte allochtone groepen (Surinamers, Antillianen, Kaapverdianen, Turken, Marokkanen) lag het percentage dat betrokken is bij een georganiseerd verband aanzienlijk lager dan onder de autochtone bevolking en dat geldt eveneens voor het percentage dat vrijwilligerswerk verricht. Dit gegeven bleek niet terug te voeren op opleidingsverschillen. Binnen de groepen bleken geringe verschillen tussen de eerste en tweede generatie (in 2000 doorgaans jonger dan 35 jaar) te bestaan, waarbij de laatste wat minder geneigd is zich aan te sluiten bij een organisatie, maar wel wat meer bereid tot vrijwilligerswerk. Ook het bieden van informele hulp bleek zowel in 1994 als in 2000 onder geen van de allochtone groepen even wijdverbreid als onder autochtonen. Een uitzondering vormt de hulp aan andere familieleden dan die tot het kerngezin behoren, waarin met name Surinamers zich actiever betonen.

Ook de *Vrijtijdsomnibus* van het Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) heeft de nodige aandacht voor maatschappelijke inzet en etniciteit (De Graaf 2004). Volgens dit onderzoek waren autochtone Rotterdammers in 2003 meer betrokken bij informele hulp dan niet-westerse allochtonen (resp. 34% en 20%), maar waren niet-westerse allochtonen meer betrokken bij

vrijwilligerswerk dan autochtonen (resp. 37% tegen 31%). Tot de vrijwilligersactiviteiten waar niet-westerse allochtonen meer bij betrokken waren dan autochtonen, behoorden kinderopvang (9% versus 1%) en kerk, moskee (15% en 5%). Per saldo, informele hulp en vrijwilligerswerk opgeteld, participeren autochtonen nauwelijks meer dan niet-westerse allochtonen (resp. 48% en 46%). In de analyses is overigens geen rekening gehouden met de invloed van bijvoorbeeld leeftijd of opleidingsniveau. Uit het onderzoek komt verder naar voren dat werkenden in gelijke mate bij vrijwilligerswerk en informele hulp zijn betrokken als uitkeringsontvangers, maar iets minder dan gepensioneerden (wederom: zonder rekening te houden met andere invloeden). Over de invloed van etniciteit op deze relatie, bevat het onderzoek geen gegevens.

De uitkomsten uit het COS-onderzoek contrasteren niet alleen met het andere Rotterdamse onderzoek, maar ook met onderzoek dat in 1998 in opdracht van PON is uitgevoerd voor de provincie Noord-Brabant (Verheijen en Van Daal 1999). Uit dit onderzoek komt naar voren dat niet-westerse allochtonen zijn ondervertegenwoordigd in het formele vrijwilligerswerk (deelname 19% tegen 41% bij autochtonen), maar in vrijwel gelijke mate participeren in informele hulp aan burens en vrienden (37% tegen 39% bij autochtonen) en aan familie (56% tegen 60%). Tot de organisaties waar allochtonen minder betrokken zijn bij het vrijwilligerswerk, behoren sportorganisaties (14% tegen 30%), school (7% tegen 21%) en kerk (8% tegen 18%). Dat allochtonen zijn ondervertegenwoordigd in het kader van sportorganisaties is een al vaker gerapporteerd feit (Nuijten et al. 2004). Ook voor het PON-rapport geldt dat de relatie tussen vrijwilligerswerk c.q. informele hulp enerzijds en arbeidsdeelname anderzijds niet specifiek voor autochtonen en allochtonen is onderzocht.

Samengevat geven twee van de drie onderzoeken aan dat (niet-westerse) allochtonen vooral in het formele vrijwilligerswerk zijn ondervertegenwoordigd. Hiermee is nog niet gezegd dat de relatie tussen werkenden en niet-werkenden, en tussen deeltijd- en voltijdwerkenden, onder allochtonen anders ligt dan onder autochtonen. De geraadpleegde onderzoeken geven hierover geen informatie.

Landelijke gegevens

In het kader van dit project is gekeken of er landelijke onderzoeksgegevens beschikbaar zijn waarmee die vraag wel beantwoord kon worden. Dat bleek niet het geval te zijn. In POLS is wel een variabele die aangeeft of iemand de Nederlandse nationaliteit heeft of niet, maar er is niets bekend over welke niet-Nederlandse nationaliteit men eventueel heeft. Er zijn in de jaren 2000-2002 in totaal tachtig mensen tussen de 50 en de 69 jaar die geen Nederlandse nationaliteit hebben. Omdat dit net zo goed Belgen of Duitsers als Turken of Marokkanen kunnen zijn, wordt hier verder geen aandacht geschonken aan de nationaliteit.

Het Woningbehoefteonderzoek (WBO) bevat wel gegevens over etniciteit, maar niet over het verrichten van vrijwilligerswerk of het verlenen van informele hulp. In de Enquêtes Beroepsbevolking (EBB) van het CBS wordt eveneens gevraagd naar etniciteit. In de EBB's (althans de EBB's die het CBS via het Wetenschappelijk Statistisch Agentschap (WSA) aan het SCP en aan anderen ter beschikking stelt), is slechts één variabele die verwijst naar maatschappelijke inzet. In de betreffende variabele wordt gevraagd naar de maatschappelijke positie die de geïnterviewde inneemt. Respondenten kunnen hier aangeven of ze zichzelf zien als een huisvrouw, werkloze, arbeidsongeschikte, gepensioneerde, student, werkende of een vrijwillig(st)er. In 2002 gaf 1,0% van de ondervraagde 15-74-jarigen aan zich als een vrijwilliger te beschouwen. Dit lage percentage, dat mede voortkomt uit het feit dat men niet tegelijk werkend of studierend en vrijwilliger kan zijn, betekent dat via deze vraagstelling een groot deel van het vrijwilligerswerk buiten beschouwing blijft. Dit maakt de EBB (althans de WSA-bestanden van de EBB) voor het doel van de onderhavige studie ongeschikt.

De onderzoeken SPVA (Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen) en GWAO (Gezondheid en Welzijn Allochtone Ouderen) van het SCP bevatten wel gegevens over etnische minderheden maar geen gegevens over maatschappelijke participatie zoals vrijwilligerswerk en het geven van informele

hulp. Het GWAO, onder oudere allochtonen, heeft alleen gegevens over verwachtingen die mensen hebben of bijvoorbeeld kinderen voor hun hulpbehoevende ouders zouden zorgen. Het SPVA bevat, behalve een aantal indicatoren over zorgverwachtingen, slechts één vraag of mensen in de drie maanden voorafgaand aan het interview hulp hebben gegeven aan een kind of een ouder bij praktische zaken zoals klusjes doen in huis, dingen lenen of meegaan naar de dokter (dus niet de hulp bij huishoudelijke activiteiten of persoonlijke verzorging die in dit rapport centraal staat).

In het AVO 2003 (Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek) van het SCP zijn voor het eerst vragen gesteld over de deelname aan vrijwilligerswerk. Omdat in dit onderzoek ook gevraagd is naar etniciteit en naar arbeidsdeelname/-duur, zou dit wellicht een geschikte bron van gegevens zijn. Ten tijde van het afronden van dit onderzoek waren deze gegevens echter nog niet beschikbaar.

Tot slot is bij het SCP ook een dataverzameling in voorbereiding over 'allochtone stedelingen'. De eerste uitkomsten van dit onderzoek, waarvoor 3000 Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen zullen worden geïnterviewd alsmede 650 autochtonen, komen in 2005 beschikbaar. In het onderzoek zullen ook enige vragen worden opgenomen over maatschappelijke inzet. Gezien de huidige stand van zaken in het minderhedenonderzoek verdient het echter aanbeveling om ook in andere onderzoeksprojecten ruimhartig aandacht te besteden aan de maatschappelijke inzet van allochtonen/minderheden.

Bijlage B

Tabellen bij hoofdstuk 4

Tabel B.1 Effecten van betaalde arbeid en sociaal-demografische kenmerken op de deelname aan collectieve acties (bevolking van 50-69 jaar), gecorrigeerde kansverhoudingena

	hele steekproef (50-69 jr)			mannen				vrouwen			
				50-59-jarigen		60-69-jarigen		50-59-jarigen		60-69-jarigen	
	werk	+ leeftijd	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken
werk (werkzaam i.p.v. niet)	1,4***	1,2**	1,0	0,9	0,8	1,1	1,0	1,6**	1,3	1,2	1,0
leeftijd (60-69 i.p.v. 50-59 jr)		0,8*	0,7***								
geslacht (vrouw i.p.v. man)			0,8***								
opleiding (>= mo i.p.v. lager)			2,3***		2,3***		2,2***		2,3***		2,0**
kerkgang (minstens 1x per maand i.p.v. minder)			1,4***		1,4*		1,5**		1,5**		1,1
<i>R² Nagelkerke</i>	<i>0,01</i>	<i>0,01</i>	<i>0,06</i>	<i>0,00</i>	<i>0,06</i>	<i>0,01</i>	<i>0,05</i>	<i>0,01</i>	<i>0,06</i>	<i>0,00</i>	<i>0,02</i>

Significantie:

* = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Bron: SCP (Culturele veranderingen 1993-2002)

Tabel B.2: Deelname aan (incidenteel)^a vrijwilligerswerk en informele hulp, 2000/2002, bevolking van 50-69 jaar, naar verschillende achtergrondkenmerken (in odds ratio's)

leeftijdsklasse	vrijwilligerswerk ^b					informele hulp ^c				
	totaal	man	vrouw	< 60	> 60	totaal	man	vrouw	< 60	> 60
55-59 jaar (t.o.v. 50-54 jaar)	1,03	1,01	1,02	–	–	1,09	0,96	1,24	–	–
60-64 jaar (t.o.v. 50-54 jaar)	0,89	0,75	0,97	–	–	1,00	0,72	1,32	–	–
65-69 jaar (tov 50-54 jaar)	0,87	0,85	0,83	–	–	0,77*	0,57*	0,95	–	–
geslacht										
vrouw (t.o.v. man)	0,81*	–	–	0,66*	1,12	1,59	–	–	1,37	1,97
arbeidsdeelname										
werkt deeltijd (t.o.v. werkt niet)	0,89	1,26	0,74	0,95	0,87	0,68*	0,62*	0,74*	0,76	0,57*
werkt voltijd (t.o.v. werkt niet)	0,86	0,93	0,51*	0,81	0,93	0,63*	0,57*	0,59*	0,63*	0,62
huishoudenvorm										
paar (t.o.v. éénpersoons)	1,03	1,34	0,88	1,07	1,03	0,84	0,85	0,86	0,78	0,93
met kind (t.o.v. éénpersoons)	1,00	1,45*	0,69*	1,07	0,86	0,81	0,68*	1,00	0,76	0,82
opleidingsniveau										
midden (t.o.v. lager)	1,68*	1,40*	2,07*	1,55*	1,88*	1,18*	1,24	1,14	1,09	1,32*
hoger (t.o.v. lager)	2,39*	1,97*	3,25*	2,25*	2,45*	1,34*	1,20	1,64*	1,28	1,37
subjectieve gezondheid										
goed (t.o.v. zeer goed)	0,70*	0,65*	0,73*	0,84*	0,54*	0,88	0,88	0,86	0,88	0,86
gaat wel / slecht (t.o.v. zeer goed)	0,54*	0,48*	0,56*	0,66*	0,38*	0,67*	0,47*	0,85	0,84	0,47*
kerkelijke betrokkenheid										
regelmatig (t.o.v. niet-regelmatig)	3,20*	3,25*	3,20*	3,33*	3,09*	1,40*	1,43*	1,35*	1,45*	1,34*
stedelijkheid										
gemiddeld (t.o.v. weinig stedelijk)	0,75*	0,75*	0,75*	0,71*	0,80	1,11	1,10	1,11	1,06	1,18
sterk stedelijk (t.o.v. weinig stedelijk)	0,87	0,90	0,83	0,87	0,84	1,09	1,12	1,04	0,99	1,27
autobezit										
autobezit (t.o.v. geen auto/geen hoofdbestuurder)	1,21*	1,16*	1,25*	1,14	1,42*	1,22*	1,23	1,22	1,16	1,36*
N	3454	1811	1643	2044	1410	3453	1810	1643	2043	1410
Nagelkerke R ²	14,4	13,3	16,9	13,3	17,8	4,8	3,7	3,3	4,0	6,6

a Voor definitie, zie noten b en c en paragraaf 4.3 onder 'Vrijwilligerswerk en informele hulp: definities'

b Twaalf maanden voorafgaand aan interview

c Vier maanden voorafgaand aan interview

Significantie: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ (tweezijdig); gecorrigeerd voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Bron: CBS (POLS2000-2002)

Tabel B.3: Deelname aan (regelmatig)^a vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg kleinkinderen, 1995/2000, bevolking van 50-69 jaar, naar verschillende achtergrondkenmerken (in odds ratio's)

	vrijwilligerswerk			informele hulp			zorg kleinkinderen ^b			vrijwilligerswerk ^c		
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
leeftijdsklasse												
60-69 jaar (t.o.v. 50-59 jaar)	1,20	1,63*	0,95	1,29	1,44	1,26	1,29	1,78	1,07	1,17	1,60*	0,92
geslacht												
vrouw (t.o.v. man)	0,81			2,27*			1,72*			0,68*		
arbeidsdeelname												
werkt deeltijd (t.o.v. werkt niet)	0,52*	0,55*	0,65	1,33	1,56	1,33	0,77	1,22	0,74	0,47*	0,51*	0,60
werkt voltijd (t.o.v. werkt niet)	0,39*	0,47*	0,16*	0,53*	0,65	0,58	0,19*	0,37	0,10*	0,42*	0,48*	0,18*
huishoudenvorm												
paar (t.o.v. éénpersoons)	0,90	1,20	0,65*	3,2*	3,56*	2,70*	1,28	1,60	1,14	0,73	1,08	0,52*
met kind (t.o.v. éénpersoons)	0,96	0,91	1,09	3,8*	2,29*	5,80*				0,76	0,87	0,72
opleidingsniveau												
midden (t.o.v. lager)	1,66*	2,31*	1,23	0,89	0,89	0,92	0,80	1,42	0,59*	1,75*	2,40*	1,31
hoger (t.o.v. lager)	1,61*	1,84*	1,58	0,98	0,87	1,06	0,84	1,37	0,65	1,65*	1,90*	1,58
subjectieve gezondheid												
goed (t.o.v. zeer goed)	0,78	0,65*	0,92	0,82	0,67	0,90	1,09	1,70	0,95	0,81	0,67	0,97
gaat wel/slecht (t.o.v. zeer goed)	0,69	0,57*	0,88	0,88	0,74	1,05	1,20	1,86	1,04	0,70	0,58	0,91
kerkelijke betrokkenheid												
regelmatig (t.o.v. niet-regelmatig)	4,01*	4,44*	3,74*	1,00	1,31	0,77	0,84	0,71	0,89	4,29*	4,41*	4,30*
stedelijkheid												
> 100.000 excl. G4 (t.o.v. < 100.000)	1,43	1,39	1,00	0,89	1,09	0,78	0,87	0,72	1,02	1,15	1,39	1,03
G4 (t.o.v. < 100.000)	1,29	1,36	1,61	1,70*	2,18*	1,48	0,70	0,59	0,84	1,32	1,25	1,51
autobezit												
wel auto in huishouden (t.o.v. geen auto)	1,29	1,39	1,39	0,99	1,44	0,96	1,46	2,24	1,28	1,29	1,33	1,43
informele zorg												
verricht wel informele zorg (t.o.v. geen zorg)										2,59*	1,95*	3,01*
N	1130	519	611	1130	519	611	908	418	490	1130	519	611
Nagelkerke R ² (improv.)	11,3	13,8	12,5	7,5	6,2	6,9	7,9	7,2	6,6	13,9	14,9	16,3

a Deelname in één specifieke week in oktober. Zie verder paragraaf 4.3 onder 'Vrijwilligerswerk en informele hulp: definities'

b Alleen onder ouderen zonder thuiswonende kinderen

c Met als verklarende variabelen of men betrokken is bij mantelzorg en/of bij zorg voor kleinkinderen

* is significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO 1995/2000)

Bijlage C

Tabel bij hoofdstuk 5

Tabel C.1: Rekenmodel betekenis toename arbeidsdeelname 50-69-jarigen voor tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk en informele hulp (in uren per week), feitelijke situatie 2000 en twee alternatieve scenario's

	uren vrijw.werk en informele hulp door betreffende groep	aandeel groep in totale bevolking (%)	aandeel groep in totaal aantal uren	aandeel groep in totale hoeveelheid uren (%)
Feitelijke situatie 2000				
12-29 jaar	0,7	25	0,18	8
30-49 jaar	2,1	38	0,81	38
50-69 jaar	3,2	27	0,85	40
niet-werkend ^a (62%)	3,8	17	0,63	30
werkend (38%)	2,2	10	0,22	10
70-plus	2,7	10	0,28	13
totaal		100	2,12	100
Scenario 1: van de 50-69-jarigen werkt niet 38% maar 62%				
12-29 jaar	0,7	25	0,18	9
30-49 jaar	2,1	38	0,81	40
50-69 jaar	2,8	27	0,74	37
niet-werkend ^a (38%)	3,8	10	0,38	19
werkend (62%)	2,2	17	0,36	18
70-plus	2,7	10	0,28	14
totaal		100	2,01	100
Scenario 2: van de 50-69-jarigen werkt niet 38% maar 90%				
12-29 jaar	0,7	25	0,18	9
30-49 jaar	2,1	38	0,81	43
50-69 jaar	2,3	27	0,62	33
niet-werkend ^a (10%)	3,8	3	0,10	6
werkend (90%)	2,2	24	0,52	27
70-plus	2,7	10	0,28	15
totaal		100	1,89	100

a Niet-werkend: werkt 0-11 uur.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek 2000)

Toelichting tabel: op basis van gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners is een calculatie gemaakt van het aandeel van werkende en niet-werkende 50-69-jarigen in de totale gemiddelde tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp in 2000. Rekening houdend met het feit dat die groep in 2000 27% van de bevolking uitmaakte, dat personen in die leeftijdsgroep in 2000 gemiddeld 3,2 uur per week aan genoemde activiteiten besteedden (werkenden minder uren dan niet-werkenden), en dat 38% van de 50-69-jarigen in 2000 werkzaam was, komt het totale aandeel van de 50-69-jarigen in de hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp in 2000 uit op 40%, bij een gemiddelde van 2,12 uur per week per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder.

Vervolgens zijn twee alternatieve berekeningen uitgevoerd, met als enig verschil ten opzichte van de situatie in 2000 het aandeel werkende 50-69-jarigen. Mogelijke gevolgen van deze verandering voor het aandeel werkenden in eerdere of latere levensfasen, voor de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk en informele hulp in welke levensfase of groepering dan ook, of voor de samenstelling van de bevolking naar bijvoorbeeld opleidingsniveau of gezondheid, zijn buiten beschouwing gelaten. In de twee scenario's is vervolgens opnieuw berekend hoeveel tijd er gemiddeld in de bevolking aan vrijwilligerswerk en informele hulp wordt besteed, en hoe groot het aandeel van (werkende en niet-werkende) 50-69-jarigen in beide scenario's is.

Overzicht van uitgebrachte adviezen van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Adviezen (genummerd)

2004

- Humane genetica en samenleving. Bouwstenen voor debat. Advies 29, mei 2004 (ISBN 90- 12105862)
- Europa als sociale ruimte. Open coördinatie van sociaal beleid in de Europese Unie. Advies 28, mei 2004 (ISBN 90-1210565x)

2003

- Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid. Advies 27, september 2003 (ISBN 90-12-09998-b)
- Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. Advies 26, januari 2003 (ISBN 90-12-09810-b)

2002

- De handicap van de samenleving. Over mogelijkheden en beperkingen van community care. Advies 25, november 2002 (ISBN 90-1209-758-4)
- Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. Advies 24, november 2002 (ISBN 90-1209-757-6)
- Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen-en-waardendebat. Advies 23, november 2002 (ISBN 90-1209-755-x)
- Werken aan balans. Remedies tegen burn-out. Advies 22, juli 2002 (ISBN 901209686-3)
- Educatief centrum voor ouder en kind, Advies over voor- en vroegschoolse educatie. Advies 21, juni 2002 (ISBN 9012095727)
- Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Advies 20, mei 2002 (ISBN 9012095638)

2001

- Van uitzondering naar regel. Maatwerk in het grotestedenbeleid. Advies 19, september 2001 (ISBN 9012093465)
- Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht. Advies 18, juni 2001. (ISBN 9012093198)
- Instituties in lijn met het moderne individu. De sociale agenda 2002-2006. Advies 17, mei 2001. (ISBN 9012090660)
- Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. Advies 16, maart 2001 (ISBN 9012090679)

2000

- Ver weg en dichtbij. Over hoe ICT de samenleving kan verbeteren. Advies 15, december 2000 (ISBN 9012090636)
- Van discriminatie naar diversiteit. Kanttekeningen bij de Meerjarennota Emancipatiebeleid Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid. Advies 14, september 2000 (ISBN 9012090814)
- Wonen in de 21^e eeuw. Advies 13, september 2000 (ISBN 9012090644)
- Alert op vrijwilligers. Advies 12, juni 2000 (ISBN 9012090733)
- Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur. Advies 11, juni 2000 (ISBN 9012090628)
- Aansprekend burgerschap. De relatie tussen organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. Advies 10, maart 2000 (ISBN 903991706X)

1999

- Nationale identiteit in Nederland. Advies 9, september 1999 (ISBN 9039916942)
- Arbeid en zorg. Reactie op de kabinetsnota 'Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. Advies 8, juni 1999 (ISBN 9039916292)

1998

- Integratie in perspectief. Advies over integratie van bijzondere groepen en van personen uit etnische groeperingen in het bijzonder. Advies 7, december 1998 (ISBN 9039915334) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 9039915342)
- Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot waarden en normen. Advies 6, december 1998 (ISBN 9039915326) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 9039915423)

1997

- Uitsluitend vrijwillig!? Maatschappelijk actief in het vrijwilligerswerk. Advies 5, december 1997 (ISBN 9039914605) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 9039914591).
- Kwaliteit in de buurt. Advies 4, november 1997 (ISBN 9039914567)
- Werkloos toezien? Activering van langdurig werklozen Advies 3, juni 1997 (ISBN 9039913021)
- Stedelijke vernieuwing. Advies 2, juni 1997 (ISBN 9039913579)
- Vereenzaming in de samenleving. Advies 1, maart 1997 (ISBN 9039912890)

Adviezen (zonder nummer) uitgebracht in samenwerking met andere adviesraden

2003

- Inburgering: educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. In samenwerking met de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, november 2003

2001

- Etniciteit, binding en burgerschap. Bijlage II: Eigenheid en diversiteit. In samenwerking met de Raad voor Openbaar Bestuur, april 2001

- Samen naar de taalschool. Allochtone levende talen in perspectief. Bijlage 1: Onderwijs in allochtone levende talen. In samenwerking met de Onderwijsraad, november 2001.

2000

- Gezond zonder zorg, augustus 2000 (ISBN 9057320622) met achtergrondstudies (ISBN 905732069X en 9057320630). In samenwerking met de Raad voor Volksgezondheid en Zorg.

1999

- Verslavingszorg herijkt. Advies over een besturingsmodel voor verslavingszorg en verslavingsbeleid, juli 1999 (ISBN 9057320460) met afzonderlijke achtergrondstudies (ISBN 9057320460, 9057320460, 9057320479). In samenwerking met de Raad voor Volksgezondheid en Zorg.
- Zorgarbeid in de toekomst. Advies over de gevolgen van demografische ontwikkeling van vraag en aanbod zorg(arbeid), april 1999 (ISBN 9039915350) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 9039915369). In samenwerking met de Raad voor Volksgezondheid en Zorg.

1998

- Voorschools en buitenschools. Dwarsverbindingen, verantwoordelijkheden, In samenwerking met de Onderwijsraad, juni 1998.

Briefadviezen:

Enkele aspecten van de ruimtelijke inrichting 2030, november 1997.

Onderzoeken

2004

- Ouderen en maatschappelijke inzet. Sociaal en Cultureel Planbureau, K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart in opdracht van de Raad voor Maat-

schappelijke Ontwikkeling. Werkdocument 4, september 2004 (ISBN 9077758046)

- Financiële prikkels voor werknemers bij uittreding. Stichting voor Economisch Onderzoek, I. Groot en A. Heyma in opdracht van de RMO. Werkdocument 3, augustus 2004 (ISBN 9077758038)
- Vergroten van de sociale veiligheid door gelegenheidsbeperking: wat werkt en wat niet? Sociaal en Cultureel Planbureau, K. Wittebrood, M. Been in opdracht van de RMO. Werkdocument 2, augustus 2004 (ISBN 907775802X)

Publicaties van de RMO zijn te bestellen bij:

Sdu Servicecentrum Uitgevers

Tel.: 070-3789880

Fax: 070-3789783

Of te downloaden van onze website, www.adviesorgaan-rmo.nl

